А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

Андрићград, октобар 2025. Број 52

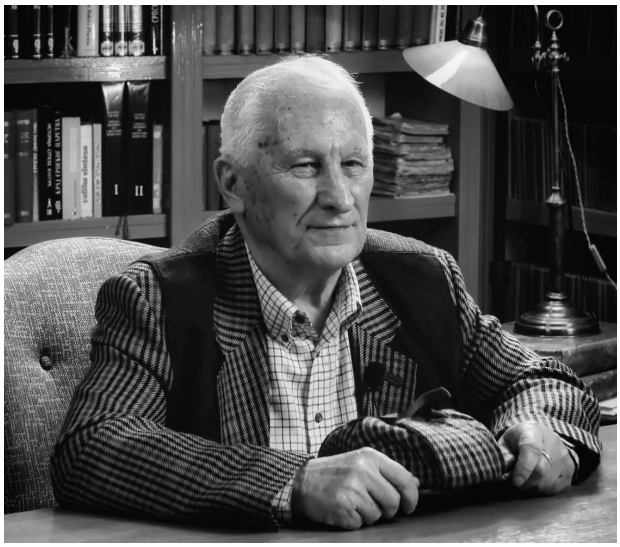

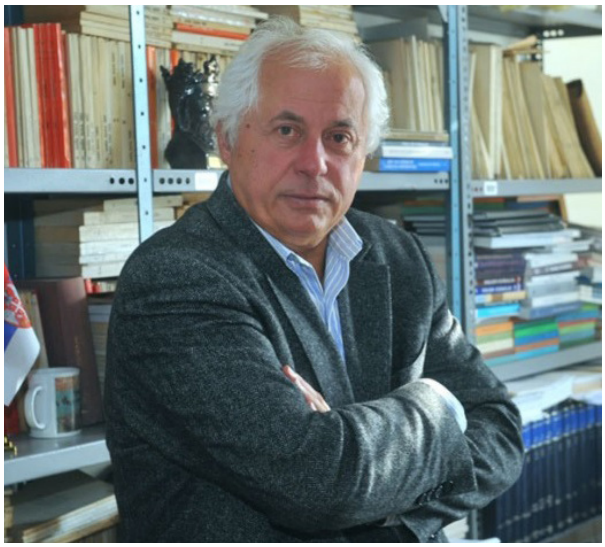

Матија Бећковић о Иви Андрићу

САМ СВОЈ ПРЕДАК

Љубодраг Димић

СРБИ И ЈУГОСЛАВИЈА ИЗГУБЉЕНИ ВЕК

ISSN 2303-5293

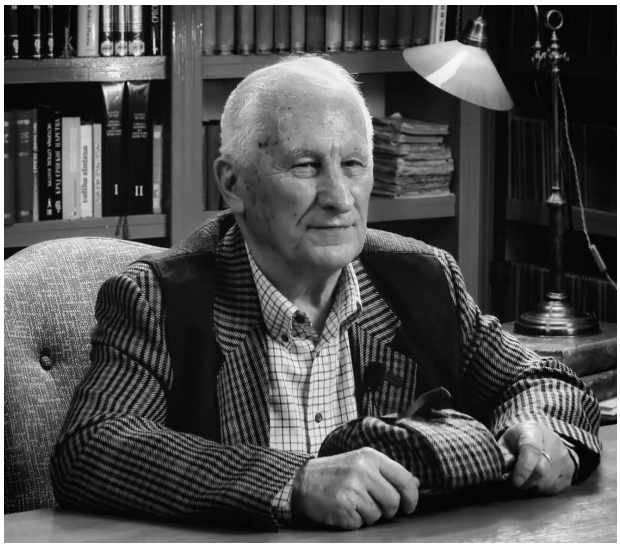

МАТИЈА БЕЋКОВИЋ О ИВИ АНДРИЋУ

САМ СЕБИ ПРЕДАК

Милош Црњански је у свом неодољивом маниру исписао свој родослов. Пошто је побројао претке по оба родитеља, међу којима и једног владику и једног генерала и једног војсковођу, све до Тодора од Сталаћа, напоменуо је да му није стало ни до прошлости ни до порекла и закључио речју:

„Ја сам сâм себи предак!“

Увек ми се чинило да је на ту реч највише права имао Иво Андрић.

Он једва да је негде споменуо родитеље, камоли да је исписао свој родослов. Као да је био отац и мајка не само свом делу него и себи самом. Зато се једино за Иву Андрића не може рећи да није бирао народ у којем се родио, ни језик којим је писао и говорио, ни націју којој је припадао. Као да је себе задао самом себи и о свему одлучивао он сам. Себе је замислио као великог човека и све томе прилагодио, као велики човек се понашао, радио и живео. Изборио се за своју реч и реченицу и све чинио да постане онај како је себе замислио. Још у раном „Разговору са Гојом“ исписао је свој уметнички завет којег се држао до краја живота.

Пишући о давно прохујалим временима најверније је сликао време у којем је живео. Тако је себи давао спокоја и пружао прилику за уметничку мајсторију. Од његових прича из далеке прошлости мало шта је актуелније у српској књижевности.

На српском језику ни пре ни после њега није било писца који је своје дело населио са толико различитих нација, вера и језика и о њима све знао и умео да их опише као своје најрођеније. Ту су Срби и Турци, Хришћани, Муслимани, Јевреји, Арапи и Црнци, Аустријанци, Италијани, Немци, Чеси, Пољаци, Хрвати, Мађари, шпански, галички, пољски Јевреји сефарди и ашкенази, грчки дунђери, Рус из Источне Галиције, Лотика и њени штићеници из Бесарабије, Илонка, Фрида и Аланка, Петро Соле једини Италијан, Маринка жена укротитеља зверова, Франц Фурла с хармоником и још читав Вавилон житеља Вишеграда и Травника.

Укрштајући Исток и Запад створио је нешто своје и наше што није ни Исток ни Запад. Зазирући од објашњења и олаког распакивања оног што је мајсторски спаковао, чак је и у беседи приликом доделе Нобелове награде упитао: „Зар не изгледа помало неправедно да се од оног који је створио неко уметничко дело очекује да каже још нешто о себи и о свом делу.“

Његова животна девиза је била: У ћутању је сигурност. Био је рођени дипломата. Ни један српски писац није имао тако стрму дипломатску каријеру као Иво Андрић. Довољно је ако

кажемо да је 1941. године био у Берлину посланик и заменик министра иностраних послова Краљевине Југославије. И да је присуствовао потписивању Тројног пакта, после којег су избиле демонстрације у Београду, а потом и Други светски рат. О блиставој дипломатској каријери у Краљевини Југославији Иво Андрић није рекао ни реч у послератној социјалистичкој Републици Југославији. Кад га је поводом Нобелове награде италијанска новинарка упитала: „Који је најдраматичнији догађај у Вашој дипломатској каријери“, Андрић је спремно одговорио: „Ја сам награду добио за своје књижевно дело, па мислим да је боље да говоримо о књижевности.“ И за Нобелову награду рекао је да је она велико међународно признање његовом књижевном раду али и књижевности његове земље.

Иво Андрић је формула егзистенције уметника на Балкану, у којем је, како је написао, у сваком тренутку све могуће. Предрхтао је свој живот, испунио своју судбину и на крају тријумфовао.

Нису само књиге које је написао него је и цео његов живот – ремек дело. Прочуло се и да је при крају живота рекао: „Кад умрем за мном неће канути ни једна суза.“ Ту се једино преварио. За њим неће престати да теку сузе док је српског језика. Његова фотографија постала је икона у свакој кући у којој има књига. А и иконе понекад просузе.

На многа питања која су остала отворена одговорио је овако:

„Кад би људи знали колики је за мене напор био живети, опростили би ми лакше сва зла која сам починио и сво добро што сам пропустио да учиним, и још би им остало мало осећања да ме пожале.“

(*Текст Матије Бећковића је објављен у каталогу изложбе „Иво Андрић и Италија – документа/Ivo Andrić E L'Italia – Documenti", отворене у Трсту, 17. октобра 2025. године, поводом 50 година од смрти Иве Андрића у организацији и издању Државног архива Србије, Архива Републике Српске и Српске православне црквене општине у Трсту. Аутори изложбе и приређивачи каталога: Мирослав Перишић, Јелица Рељић, Александар Марковић*)

Интервју

АКАДЕМИК ЉУБОДРАГ ДИМИЋ

Разговор водио: др Мирослав Перишић

1. Поднаслов „Изгубљени век“ Ваше најновије књиге „Срби и Југославиј“ скреће пажњу читалаца. Сада када се после четири деценије бављења историјом Срба у 20. веку осврнете на тај век како Вам он изгледа из угла судбине српског народа?

Књига о којој говорите, *Срби и Југославија – изгубљени век*, представља покушај историчара да укаже на кључне догађаје, појаве и процесе који су одредили судбину српског народа у XX веку. Она настоји да понуди сабрано рационално знање о прошлости – о ономе што се догодило, како се догодило и због чега се догодило.

Треба рећи и да лаицима тема „Срби и Југославија“ изгледа као тема о којој се „све зна“, о којој је „већ све речено“, о којој постоји мноштво политичких оцена и вредносних судова, стереотипа, тврдњи у које се не сумња. О протеклом времену, коренима историјских процеса, последицама догађаја који су се збивали или се збивају пред очима савременика судове и јуче и данас, а тако ће бити и у будућности, изричу сви – политичари, писци, песници, новинари, интелектуалци, људи који се у преиспитивању прошлости ослањају на лично сећање... Другим речима различите, често сасвим опречне слике једне исте прошлости притискају свест савременика, одређују њихово друштвено и политичко понашање, утичу на судбину у садашњости и будућности. Струка којој смо посвећени учи нас да ништа није сврсисходније него, уз поштовање научних постулата, рационално и критички размишљати о прошлости.

Сазнања изложена у књизи „Срби и Југославија. Изгубљени век“ заснована су на сопственим и истраживањима више генерација историчара, домаћих и страних, убеђених да научна историографија није „дневна дисциплина“, већ врење свасти више генерација историчара у једној култури, потребе да се прошлост перманентно преиспитује, сазнајно шири, надограђује. „Сумња без краја“ која опседа историчара неминовно тежи постављању нових истраживачких питања, критичком преиспитивању до јуче најпоузданијих одговора, отварању нових истраживачких тема које изнедрују одговоре који богате наше представе о прошлости.

И, најзад, да покушам да одговорим на Ваше питање. Српско питање и судбина Срба у XX веку није маргинално питање европске историје. Његово отварање и решавање увек је превазилазило постојеће границе Србије и Српства. Тицало се интереса суседних балканских народа са којима Срби живе измешани, најчешће до мере када их је немогуће делити, сем истребљењем, протеривањем, прекрштавањем, геноцидом. Провоцирало је осорно понашање држава унутар којих су делом живели (Турска до 1912/1913. године, Аустроугарска до 1918. године, НДХ у годинама 1941-1945, део држава насталих на „развалинама“ Југославије), а које им нису биле наклоњене. Изазивало је пажњу и реакцију великих и регионалних сила које су на-

стојале, реализујући сопствене интересе, да их себи потчине. Добијало балканске и европске размере. Засецало у међународни поредак и изазивало интернационалне кризе и ратове. Тако је било 1903, 1906, 1908, 1912, 1913, 1914-1918, 1929, 1939, 1941-1945, 1948, 1989, 1991-1995, 1999, 2006, 2008. године, а тако је и данас. У питању је век који је почео династичком сменом, ратовима у којима је српско питање отворено и из којих је изникла југословенска држава, а завршен разбијањем те државе у крвавом рату и привременим „затварањем“ једне етапе у којој српски народ није успео да дефинитивно реши своје питање. Потрошене су големе енергије, а суштински, напори улагани у XX веку, нису дали очекиване резултате. Сложеност сагледавања Српског питања додатно одређује степен испреплетаности и сливености у недељиву целину политике – испуњене бројним идеолошким дискурсима домаћег и страног чиниоца, друштва – сатканог од мноштва разнородних друштвених структура, привреде – одређене начином производње и природом тржишта, културе – богате препознатљивим облицима и мотивима путем којих се у свакодневном животу, али и у стваралаштву, исказује појединац, нација, тло на коме живи, утицаји које трпи. У питању је историјско искуство и прошлост са којом се може живети само уколико је поуздано истражена и рационално саопштена.

2. Како је Србија започела свој 20. век?

Свој двадесети век Србија је започела стешњена између Хабзбуршке монархије и Отоманског царства, са деловима сопственог народа у обе државе и приморана на болне компромисе и туторства. У таквом положају Србија од будућности није могла да очекује ни много, ни добро. За више је било потребно: утемељити државне институције, ојачати привреду, осмислити и реализовати функционалну и делотворну просветну политику, успоставити демократску климу и парламентарни поредак у земљи... И тог су се посла прихватиле српске политичке, интелектуалне, војне, културне, верске елите и биле принуђене да „науче“ шта је то „велика европска политика“, у чему је суштина „балканског питања“ као скупа ситних и крупних искључивости и лако запаљивих сукоба, у којој мери опстанак малих народа зависи од њихове прилагодљивости интересима великих сила. Постало им је јасно да је неопходно да се с највећом пажњом прати све што се дешава у престоницама великих сила. На основу стечених сазнања требало је градити политику која ће увек имати више алтернатива.

Србија је током прве деценије 20. века остварила видан успон у бројним областима живота. Формиране су демократске институције, ојачан парламентарни живот, завладала правна законитост, „утишане“ политичке страсти, остварен узлет научне мисли. Критичко сагледавање прошлости омогућило је политичким и интелектуалним елитама да јасно упру поглед у будућност. Српски језик је тада добио бритку и бриљантну форму и постао основа свеопште националне интеграције. Формирана је образована елита (од просветне и економске, до војне) која је постала генератор општег друштвеног развоја и носилац процеса националног ослобођења и интегрисања. Насупрот том успону, држава је и даље била неразвијена, становништво без опште културе и непросвећено. Војска која је 1903. године извела политички преврат, постала је уочљиво присутна у политичком животу земље. Отворено је питање ко су савезници и та непознаница важи и у наредним деценијама (до данашњих дана). Српске елите су се према том питању опредељивале, често помодно и без аналитичког сагледавања шта савезништво значи, шта доноси, како се исказује и реализује.

3. Затим су уследили ратови. Шта су они донели српском народу?

Анексија Босне и Херцеговине коју је 1908. године извршила Аустроугарска монархија представљала је прекретницу са које је Европа кренула ка рату. Србија је тај чин доживела као задирање у виталне националне и егзистенцијалне интересе српског народа и покушај да се

дефинитивно однароде Срби који на простору Босне и Херцеговине живе. „Анексиона криза“ окончана је привременим приморавањем Србије да призна анексију Босне и Херцеговине.

Следеће сукобљавање аустроугарско–српских и турско–српских интереса резултирало је Балканским ратовима (1912–1913). Опасност од Турске и страх од ширења Аустроугарске монархије приближили су мале балканске државе и допринели настајању Балканског савеза. Процењивано је да балканске државе, удруживањем заједничких снага, располажу војним ефективама способним да поразе и потисну Турску са Балкана, али и политичким могућностима да никада наклоњену „Европу“ суоче са ситуацијом „свршеног чина“.

Успешно окончани Балкански ратови из 1912. и 1913. године разрешили су бројне дилеме и отворили нове проблеме са којима су се Србија и српски народ суочавали у целом XX веку:

- У решавању тзв „српског питања“ повлачење Турске са Балкана било је од изузетне важности јер је оно, после више векова, „истргнуто“ из исламског и уведено у европски контекст, што је свакако, за српски народ и државу, био кључни успех Балканских ратова. То је тим значајније јер, дуже од једног века касније (у деценијама које смо проживели и времену које живимо), постоји уочљива тенденција потискивања Србије из Европе и њеног ситуирања унутар „ваневропског контекста“.
- Формирана је независна албанска држава која је, од првог тренутка, постала непријатељски расположен сусед Србије, незадовољан успостављеним границама и спреман да своје незадовољство исказује у свакој могућој прилици. Тај сукоб готово да је константа у целом XX веку.
- Трећу последицу коју су Балкански ратови произвели, био је сукоб балканских савезника око поделе територија. Другим речима, Балкански ратови су били гробница српско-бугарских односа у целом XX веку. Магловите идеје да балканске државе могу да опстану само у међусобном пријатељству и сарадњи „сахрањене“ су 1913. године.
- После балканских ратова Србија, која је до тада имала 48 000 км2, проширена је за нових 39 000 км2, дакле за преко 40% територије на којој је живело 1.470.000 житеља који нису имали српску државну свест. Од тог броја било је око 700 000 становника који су говорили албанским језиком. Сукоби су ти који одређују судбину простора после Балканских ратова, током и након Првог светског рата, почев од 1933. и 1935. године када је Хитлер дошао на власт у Немачкој и почео да се урушава поредак успостављен у Версају 1919/1920. године, у времену омеђеном Другим светским ратом (1941–1945), годинама које су после његовог окончања уследиле, данас...
- На простору који је после Балканских ратова ушао у састав српске државе терор је био четири пута већи него у другим деловима земље. У тим областима доминирао је мали посед који је имао два пута мању производњу него у другим деловима Србије, било је концентрисано отприлике 1% капитала који постоји у каснијој југословенској држави, 2,3% укупне индустрије, око 11% путева најчешће четврте категорије (преко лета су прекривени дебелим слојем прашине, а преко зиме не функционишу). У питању је економски мртав простор са кога ишчезава готово 43 заната, атрофирају градови, живи 81% неписменог становништва...

4. **Да ли је Србија желела рат 1914. године? Да ли је она кривац што је до рата дошло?**

После остварене победе у Балканским ратовима, Србија није желела рат са Аустроугарском монархијом? О томе упечатљиво говоре бројне чињенице.

- Аустроугарска је била држава од 52 милиона становника са могућношћу да мобилише око 6 милиона својих поданика, док је Србија имала 4,5 милиона становника (много мање него Аустроугарска војника) и могућност да мобилише око 450.000 људи. При том треба споменути да становништво новоослобођених области (око 1.470.000 становника) чији значајан део није имао државотворну свест потребну да српски генералитет са њим може поуздано да рачуна у одбрани отаџбине.
- Како је Други балкански рат био „гробница“ добрих односа Србије и Бугарске у потенцијалном рату са Аустроугарском требало је рачунати и на сигурно укључивање Бугарске, као и Немачке.
- У Балканским ратовима Србија је изгубила око 22.000 војника, задобила 21.000 тешких инвалида, што је значајно умањило њену војну моћ. Стране дипломате и агенти, међу њима и аустроугарски, јављали су да је Србија „изморена“, „у стању слабости“, „да жуди за миром“, да „не жели рат“, да је аустроугарски корпуси „за четири недеље могу сломити и запосести њено државно подручје“, да рат у што краћем времену треба започети.
- У Балканским ратовима готово је сасвим уништено наоружање и опрема којима је Србија располагала пре 1912. године. За опремање и модернизовање војске новим наоружањем Србији су биле потребне најмање три године, и то под условом да има обезбеђена средства (или кредите) којима то може да плати.
- За вођење рата неопходне су биле и сигурне финансије. Србија је била презадужена земља без могућности да добије кредите неопходне за вођење рата. Србија је 1914. године враћала 7 кредита и имала дуг који је износио 910 милиона златних франака и 43 милиона златних динара (целокупни дуг ће коначно бити враћен 70-тих година 20. века).
- Политичке прилике у Србији такође нису биле стабилне. Сукоб војних и цивилних власти ескалирао је после Балканских ратова и изазвао повлачење са престола краља Петра I Карађорђевића. Власт је, у својству регента, преузео двадесетпетогодишњи Александар Карађорђевић који, у том тренутку, није уживао потпуно поверење војске и политичара.
- У време избијања „Јулске кризе“ Народна скупштина Краљевине Србије била је распуштена. Били су расписани парламентарни избори. Започеле су изборне активности, кампања, пропаганда испуњена нетрпељивостима, учестали међустранички сукоби.
- Србија није имала офанзивне војне планове ни према којој од суседних држава. Самим тим, није постојала ни намера да се угрожава територијални интегритет и суверенитет Аустроугарске монархије.
- Криза изазвана атентатом у Сарајеву отпочела је у тренутку у коме је добар део највиших српских официра био на годишњим одморима. Један део њих, попут начелника Генералштаба српске војске Радомира Путника, налазио се у бањским лечилиштима Аустроугарске.
- Србија је представљала аграрно друштво, а у таквим друштвима рат се не започиње пре него што се обере летина, јер то извесно значи глад. А баш то се догодило 1914. године.
- Српско питање је било важно питање европске историје (1804, 1815, 1878, 1908, 1912, 1913.), али решавање тог питања никада није могло да доведе до промене у равнотежи односа међу европским силама и светског рата. Ту моћ имало је решавање „немачког питања“.

Све наведено убедљиво говори да Србија нити је желела, нити могла, да води рат. Њена настојања да после Балканских ратова поправи односе са Аустроугарском нису дала жељени резултат. Аустроугарска монархија сматрала је Србију „непријатним“ суседом и „неугодним“ про-

тивником, а опседнутост њеним успоном била је доминантна фиксација у политици Беча. „Псећа Србија“, „Свети рат против Словена“, „казнена експедиција против Србије“, „егзекуција“, рат „културне државе против некултуре и политичког злочиначког морала“ – неке су од парола које су сведочиле о патолошком стању свести која је, путем штампе, ширена и наметана поданицима Аустроугарске монархије. Претња оружаним сукобом била је последица одлуке, донете у Бечу и Берлину, да следећу међународну кризу, после оних пропуштених 1912. и 1913. године, искористе за започињање рата.

Другим речима пуцњи Гаврила Принципа у Сарајеву 28. јуна 1914. године били су само повод да Хабзбуршка монархија започне рат против Србије. Атентат су извели припадници омладинског националног покрета „Млада Босна“. Истрага коју је водио истражни судија Лео Пфефер није доказала умешаност српске владе. Ипак, по свему судећи, у припрему атентата, посредно је био укључен круг официра близак Драгутину Димитријевићу Апису и организацији „Црна рука“. Такође, постоје докази да су аустроугарске власти имале информацију о припреми атентата, али га нису спречиле.

Аустроугарска пропаганда је, не чекајући резултате истраге, отворено сугерисала да све „нити завере“ воде ка Београду. Већ дан после атентата формулисан је кључни став Беча да на атентату треба „конструисати рат са Србијом“. Он је почивао на процени да је то „последњи тренутак“ у коме словенско становништво Монархије може бити придобијено за рат са Србијом. Сагласност Берлина да са ратом „не треба сувише отезати“ и да Хабзбуршка монархија може да рачуна „на пуну подршку Немачке“, била је од посебне важности. Нешто касније, немачки цар је изрекао и забележио свој познати став „Сад или никад...Са Србијом треба рашчистити и то уистину брзо“. Подржавајући Аустроугарску да поведе „мали рат“ на Балкану Немачка је добијала прилику да поведе „велики рат“ у Европи. Према проценама чињеним тих дана у Берлину рат против Србије требало је са 90% вероватноће да прерасте у светски сукоб. Немачка је тај рат ишчекивала и за њега је војнички била спремна.

Ултиматум Србији уручен је 23. јула 1914. године. Рок да српска влада одговори „Прима услове“ или „Не прима“, био је 48 сати. Чак и према критеријумима немачких дипломата и политичара, ултиматум је био срочен тако да ниједна европска влада не би могла да прихвати његове услове. Одговор Србије није отуда ни могао бити позитиван.

Аустроугарска је рат против Србије започела 28. јула 1914. године, тачно месец дана после атентата у Сарајеву. Суочен са изазовом који је упућен Србији Никола Пашић је на првој ратној седници Владе изрекао следеће речи: „Ми рат нисмо хтели, јер смо још сувише заморени и изморени од два прошла рата 1912. и 1913. године. Али смо принуђени наметнути рат примити у одбрану народне части и државног суверенитета... Надамо се, уосталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустроугарске. Али било шта било, ми ћемо се и сами остали, бранити до последње капи крви“. Атентат у Сарајеву био је повод за рат. Узроци су били много сложенији.

5. Да ли је формирање југословенске државе било једина алтернатива 1918. године? У јавности већ дуго постоје различита мишљења о стварању Југославије. Шта каже наука?

У првим месецима рата, величана је српска идеја. Након тога, почело се размишљати о југословенском оквиру будуће државе. Децембра 1914. године Народна скупштина Краљевине Србије је у Нишу донела тзв. „Нишку декларацију“ у којој је, као циљ рата, изједначено по важности „ослобођења огњишта“ и „уједињење са неослобођеном браћом Србима, Хрватима и Словенцима.“ Тако је рат, дефинитивно, престао да буде само борба за опстанак Србије.

За основу уједињења српска влада је прихватила идеју о „јединственом“, „троплеменом“, „троименом“ народу. Српска политика је ту

идеју третирала као један национализам који је био својеврсна „легитимна норма“ времена у коме су на рушевинама великих царстава настајале националне државе. Суштину југословенске идеје чинила је свест о „заједничком пореклу“, „братству“, „истоветности“ српског, хрватског и словеначког становништва које је измешано живело на југословенском простору. У питању је била модерна идеја која је грађанина стављала испред одреднице његовог порекла, религије, језика, историје, етничке посебности, расе. Њен интегративни капацитет рушио је феудалне баријере, интегрисао и еманциповао становништво, али и исказивао унификаторске тенденције. Ту идеју српска влада уградила је у темеље своје политичке филозофије и будуће државе. А та политичка филозофија је сажимала у себи настојање да Србија од мале прерасте у велику државу и да Срби, као полицентричан народ, дефинитивно буду окупљени у границама јединствене и независне државе. Том циљу је свесно, на крају рата, жртвован идентитет српске државе и њена државност.

Југословенским програмом српска влада је претпоставила могућност ратном решењу „српског питања“. Одбацила је тајни Лондонски уговор из априла 1915. године између Италије и сила Антанте којим је, уз остало, наговештавано проширење Србије на Босну, Херцеговину, Славонију, Срем, Бачку, јужну Далмацију, северну Албанију, али и назначено одрицање од дела територија у Македонији и Банату. Југословенска оријентација српске владе била је на великом искушењу крајем 1917. године када су, након победе бољшевичке револуције и настојања савезника да се склопи сепаратни мир са Аустроугарском монархијом, код хрватских и словеначких политичара поново оживеле идеје о „аутономном статусу“ унутар тријалистички уређене монархије. У таквом развоју околности српска влада била је спремна да прихвати само оно решење по коме би, на крају рата, сви Срби били под једним државним кровом. Томе у прилог ишло је и расположење Срба ван Србије да, коначно, буду уједињени са Србијом.

Између више идеја – окупљању Срба, Хрвата и Словенаца у оквиру тријалистички уређене монархије, организовању српске државе у границама које досежу до Карлобага и Вировитице (тзв. „мало решење“ или „Велика Србија“), стварању југословенске државе са Србијом као Пијемонтом и под покровитељством великих сила, превагу је однела последња. „Историјска нужност“ учинила је да Србија постане носилац југословенског програма и да печат процесу.

Треба рећи и да је сукоб Аустроугарске и Србије био је само неколико дана билатерални сукоб две државе, а после тога катастрофа какву свет до тада није видео. У рату је учествовало 65 милиона људи, погинуло је десет милиона, умрло исто толико, рањено два пута више. У наведеним бројкама садржано је целокупно становништво Србије које је бројало око 4,5 милиона људи, њених погинулих преко 402.000 војника и прекоо 845.000 жртава међу цивилима, 114.000 трајних војних инвалида заборављених од државе и остављених у нади да ће њихове ране „народ позлатити“, око 400.000 интернираних и упућених у логоре. Према броју погинулих Србија је била на првом месту у оба ратна табора, јер је изгубила око 26% мобилисаних војника. Око пола милиона деце остало је без хранитеља. У друштву чијих је готово 80% становништва живело на селу и од земљорадње сатрта села, необрађена поља, уништене и однете пољопривредне машине, страдали сточни фонд, значили су дугогодишњу глад и укидање будућности за већину становника. Изгубивши најмање 2/5 свог укупног националног богатства Србија је, на крају рата, личила на „костур“. Упркос ратној победи мир је, уместо спокојства, доносио нове недаће.

6. Како је римокатоличка црква гледала на стварање Југославије и постоји ли континуитет римокатоличке цркве у односу према Југославији.

Искуство српског народа и југословенске државе са Римокатоличком црквом у XX веку је трагично, тим пре јер је римокатолички клерикализам неколико пута био инспиратор и узрочник геноцида над Србима.

Римокатолички клерикализам, као инструментализована политика цркве која основним фактором идентификације означава двоструки идентитет верника (католички и национални), католицизам представља јединим оквиром у коме се може развијати национална свест, захтева контролу целокупног друштвеног живота верника и пресудно утиче на формирање друштвене свести верника – никада се није одрекао сна да „заоре источну њиву“ и изврши покатоличење целокупног српског народа (да их врати, како су говорили римокатолички бискупи „у вјеру својих отаца“).

Клерикализам римокатоличке цркве најдиректније је угрожавао државу коју су Срби створили и њихово етничко биће. Настојањем да у модерној држави, каква је била Југославија, преко читавог система братовштина, конгрегација, католичких друштава, верских школа, католичке штампе, створе „унутрашњу католичку државу“ подређену свештенику и његовој „изравној заповједи,“ контроли цркве, дисциплини и послушности било је, у својој суштини, негирање југословенске државе. Изричит захтев да католици поштују само законе цркве значио је грађанску непослушност према држави чији се закони нису слагали са „Законима свете стеге“. Захтев да у целом васпитању и образовању доминира учење римокатоличке цркве није био само негирање југословенске државе, већ је говорио и о ставу милитантног католицизма да човек није самосталан и да је дужност цркве да га води и организује.

Клерикализам је у целокупни друштвени живот уводио установу верске забране и контроле. Радикално враћање „католичким начелима“ и „католичкој рестаурацији“ друштва „свим средствима и на свим нивоима“, најдиректније је погађало и околно српско православно становништво. Захтеви „Католичке акције“ да „католици постану католици“, као и идеје о сабирању светског католицизма, покатоличењу „кугле земаљске“, развијању унутрашњег религијског живота, повећавали су верску горљивост, фанатизам, искључивост. На простору Хрватске, Славоније, Далмације, где су Срби и Хрвати живели измешано, то је значило прозелитизам и појачавање међусобног неповерења.

Интеграција југословенских католика суштински је значила је дезинтеграцију југословенске државе. Тенденција брисања трагова српског присуства на простору Хрватске, Далмације и Славоније, изражена преко кривотворења докумената, пристрасног одабира и тумачења чињеница, наметања католичке „историјске истине“ у коју се није смело сумњати, фабриковања фалсификата, преузимања лингвистичког и књижевног наслеђа, рушење православних споменика културе, спаљивање библиотека становништва друге вере и поништавање сваког вида „меморије друштва“ у XX веку добила је на интензитету. Спорови цркве и југословенске државе око школских закона, уџбеника, места веронауке у школском процесу, положају свештеника у школи, постављењу бискупа, формама општења бискупа са Ватиканом, злоупотреби цркве у политичке сврхе, смислу постојања и антидржавној делатности удружења попут „Хрватског Орла“, „Крижара“, „Хрватског јунака“..., писања римокатоличке штампе, протествовање против закона и делатности „Сокола“, кулминирали су директним сударом око Конкордата.

Од непризнавања Устава југословенске државе до срастања милитантног клерикализма и фашизма (клерофашизам), постојала је линија перманентног рушења државе и притиска на становништво друге националности и вере. То је био само увод у геноцид чије је „зрење“ и „жетву“ римокатоличка црква припремила. Ликвидација, логоровање, стратишта, насилно прекрштавање, исељавање православног елемента са простора НДХ, забрана ћирилице, нису наилазили на протест римокатоличких бискупа. После 1945. године кајање за почињени злочин је изостало. Присуство и прилагођавање клерикализма у деценијама од 1945. до 1990. године значили су само припрему за нову историјску ситуацију. И она се окончала изгоном Срба са простора Хрватске у наредним годинама и деценијама. Искуство са римо-

католичким клерикализмом коштало је Србе у XX веку више стотина хиљада живота и непроцењиво много уништених културних и материјалних добара.

7. **О 27. марту 1941. године такође постоје контроверзна мишљења. Како Ви гледате на тај догађај?**

Историографска литература посвећена догађајима од 27. марта 1941. године носи у себи препознатљиви отисак времена у којима се истраживало и писало о том датуму. Загледани данас у постојећу историографску литературу примећујемо да је она, највећим делом, испуњена стереотипима, интерпретацијама које најчешће немају утемељење у историјским изворима, тумачењима која су одраз идеолошког мишљења, „белинама“ које историчари деценијама нису попуњавали знањем. Изузетак представља зборник докумената „’27. март 1941.“, приређивача Бранка Петрановића и Николе Жутића.

Шта је био догађај од 27. марта 1941. године? Влада која се после војног слома земље обрела у емиграцији дефинисала га је почетком маја 1941. године као „промену у државној управи“ коју је пратило настојање да се води политика „строгог испуњавања примљених међународних обавеза и коректне неутралности“. У исто време Винстон Черчил је на догађаје у Београду гледао као чин у коме је народ одбацио владу која се надала да ће „купити једну срамну безбедност подвргавајући се нацистичком диктату“, а југословенски народ „спасио душу и будућност своје земље“. Крајем јуна 1941. године генерал Душан Симовић је догађаје од 27. марта објашњавао као тренутак у коме је пре свега српски народ, осрамоћен потписом који је дат без његовог питања и супротно његовим трајним интересима и осећањима, исказао револт, извојевао „велику победу“, остварио „морално искупљење“, добио прилику да „уздигнуте главе стане међу прве народе света“. За Слободана Јовановића није било дилеме да у великим историјским кризама сваки народ треба да „слуша глас своје савести“ па је тако у рату, који је суштински постао реалност онога тренутка када је одбачен пакт са Хитлером, тежња српског народа за слободом обелодањена „јасније него икад“. Више година касније, априла 1953, Слобоан Јовановић је 27. март 1941. године означио једним од најзначајнијих датума у српској историји, датум који је одредио Србе „не као неутралце или као Хитлерове сателите, већ као савезнике победничке стране“.

Своје виђење догађаја од 27. марта 1941. године имали су и комунисти. За Јосипа Броза Тита, који је априла 1941. године критиковао неопрезно напуштање конспирације и излазак комуниста на улице Београда, 27. март 1941. године био је „преокрет“ који је „народ одоздо хтео“. У свечаном говору одржаном 27. марта 1945. године Тито је одредио оквире тумачења тог догађаја. Иза речи да 27. март 1941. године није био „ствар појединца“ нити „ствар групе“ већ „ствар читавог народа“ +и његове „силне, непоколебљиве воље за независношћу, за својом слободом и за очувањем свог опстанка“, крила се суштина тумачења и експлоатисања тог датума. То је био идеолошки оквир унутар кога су давана тумачења прошлости, састављани наставни планови и програми, писани уџбеници.

Сам по себи 27. март 1941. године изузетно је сложен и контроверзан догађај савремене историје, пре свега српског али и осталих југословенских народа. У питању је догађај од европског значаја, у коме се стичу и расплићу процеси дугог трајања који су одредили судбину југословенске међуратне историје и назначили судбину српског народа у рату који се захуктавао у Европи. У питању је догађај који је поделио савременике, око кога су се спорили учесници, који је неминовно породио многострана тумачења и учинио отвореним и без ваљаног одговора на бројна питања. Границе скучености на које су биле осуђене генерације савременика, учесника и тумача догађаја од 27. марта 1941. године није било могуће „размицати“ без ваљаних истраживања прошлости?

За истраживаче, упућене на бројне историјске изворе различите провиниенције, 27. март 1941. године представља догађај који се може разумети само уколико се посматра као део ширих процеса, уз уочавање узрока који су до њега довели и последица које је он произвео. Сагледан из бројних истраживачких углова 27. март 1941. године је од историчара дефинисан као „концентрисани израз“ борбе великих супарничких сила око Балкана. Настојања Велике Британије да „онемогући или заузда продор Немачке у залеђе Медитерана“ и покушаји Немачке да после победа у Европи „истисну Велику Британију са Југа Европе и из појаса Медитерана“, представљају историјски оквир у коме се догађаји од 27. марта морају посматрати.

8. Како изгледа 1941. година у Југославији? Каква је судбина Срба у том времену?

Преврат од 27. марта 1941. године одредио је судбину југословенске државе, а на много начина и судбину српског народа у времену које је наступало. Против Краљевине Југославије, коју су Срби сматрали својом државом, нашле су се Немачка са својим експанзионистичким циљевима који су се тицали и Балкана, Италија која никада није прихватила постојање велике словенске државе на Јадрану, реваншистички и ревизионистички расположени суседи Аустрија, Мађарска, Бугарска, Албанија, римокатолички клерикализам који је сматрао да је наступио тренутак за прозелитски рад и формирање велике католичке државе на Балкану, протагонисти екстремног национализма и сепаратизам (хрватски, албански), спремни да геноцидом над српским народом устоличе свој примат.

У кратком Априлском рату војно побеђена, разбијена и распарчана, југословенска држава избрисана је са политичке карте Европе. Тим чином био је подељен и простор који је српско грађанство традиционално сматрало српским. У плановима немачког новог поретка није било места за Србију. Матица српског народа је била издељена; водила се као окупирана територија под војном управом; имала уже границе од оних из 1912. године (пре балканских ратова); била препуна српског становништва које је, под претњом геноцида, избегло са простора НДХ; политички, идеолошки и војно, унутар себе, непомирљиво поларизована. Била је то казна народу који је Адолф Хитлер сматрао „бандом завереника“ и државу коју је требало уситнити тако да „никад више не добије на значају“.

Српски народ поделио је судбину своје државе. Нашао се издељен и изложен опасности биолошког, националног и културног уништења. Први контакти представника четничког и народноослободилачког покрета у Струганику у родној кући Живојина Мишића 19. септембра и у Брајићима 27. октобра 1941. нису дали жељени резултат. Драгољуб Михаиловић и представник немачких власти Рудолф Конрад састали су се у селу Дивци код Ваљева 11. новембра 1941. године.

Под немачком окупационом управом живело је 50%–60% Срба из Србије. Војноокупациона зона Србије простирала се на око 51.100 км2 и била је, како по величини тако и по броју становника (3.773.000 становник од чега 3.367.000 Срба), готово подједнака преткумановској Србији. Сложен окупациони систем контролисан је из више војних, обавештајних, привредних центара. Окупационо подручје Србије имало је за Трећи Рајх стратешки, сировински, ратно-привредни, пољопривредни, комуникациони значај.

Постојали су планови о етничком преуређењу простора на коме је живео српски народ, његовом дугорочном стављању под немачко вођство, стављању појединих његових делова под управу Бугара, Хрвата, Албанаца. Пројекат територијалне поделе простора Југославије, са формирањем НДХ, поделом и уступањем територија југословенске државе суседним државама, толерисањем злочина геноцида, успостављањем окупационог режима у Србији, економском експолоатацијом – био је у рату реализован.

У међународно-правној доктрини коју је Немачка наметала пораженим народима и др-

жавама, за Србе је било предвиђено „дуготрајно подвргавање“ немачкој сили, стављање под њену „заштиту“, увођење протектората, реализација институција „комесара“ и „комесаријата“, потпуно брисање суверенитета, беспоговорно стављање „домаће управе“ у функцију остваривања планова окупације. Треба споменути и убеђење, које је било доминантно у Берлину, да на Балкану постоје народи спремни да прихвате „преуређење“ простора и „немачку управу“, као и они који се томе супротстављају. Срби су, у тим плановима, били дефинисани као „незадовољан и превратнички елемент“, народ који није способан да буде „носилац једне независне државе“ и чије питање треба решавати силом, распарчавањем територија на којима живи, исељавањем са простора Подунавља који су Немци сматрали „бочном заштитом позиција на Истоку“, „ограниченим претапањем“ у хрватство, прекрштавањем, физичком ликвидацијом.

9. Колике размере је добило страдање Срба у Другом светском рату?

Године окупације биле су испуњене терором. Сваки отпор окупационом поретку најстроже је кажњаван. Стрељања, рације, специјални затвори, логори, стратишта, казнене експедиције били су свакодневна појава. Септембра 1941. ступило је на снагу наређење о стрељању талаца 1:100 и 1:50 за сваког убијеног, односно рањеног Немца у Србији. Октобра 1941. извршена су масовна стрељања цивила у Крагујевцу и Краљеву, а новембра у Ваљеву. У годинама Другог светског рата угашено је око милион српских живота.

Немачки подаци показују да је у борбама са партизанима и четницима на тлу Србије, до фебруара 1942. године, убијено, заробљено и стрељано 7.776 бораца, док је у одмаздама страдало 20.149 цивила. Комесарска управа, која је била без икакве самосталности у раду и у вазалском статусу (предводио је Милан Аћимовић), као и Влада народног спаса, на чијем је челу био Милан Недић, нису успеле да „измоле“ од немачких војних и цивилних власти ублажавање казнених мера, проширење компетенција колаборационистичког апарата, обједињавање српских земаља и становништва у оквирима проширене Србије, а још мање да приволе становништво Србије на лојалност окупатору.

Типологију страдања српског становништва на простору италијанског протектората „Велика Албанија“ чине убиства, пљачке, паљевине, отмице, силовања, застрашивања. Под претњом биолошког истребљења са Косова и Метохије је у 1941. години исељено између 70.000 и 100.000 Срба (из бугарске окупационе зоне до 25.000, италијанске 40.000 и немачке 30.000). Албански терор имао је све одлике верског рата. Пратило га је спаљивање кућа, затирање културних и верских објеката, затварање школа и забрана књига. Захтеви за стварањем „Албаније вилајета“ које је афирмисала Друга призренска лига били су пропраћени терором SS дивизије Скендербег. Ликвидација око 10.000 Срба у годинама 1941–1944. и стихијско досељавање око 80.000 лица из Албаније, био је још један корак ка стварању етнички чистог албанског простора.

Репресија над српским становништвом основна је карактеристика мађарске окупационе управе у Бачкој и Барањи. Оштрица терора била је усмерена према српској елити. Затварање, логоровање и мучење десетина хиљада људи било је комбиновано са масовним рацијама и ликвидацијама (7.000 убијених у тителском и жабаљском срезу, 2.000 у Новом Саду, 1.000 у Старом Бечеју...).

Биланс бугарске окупације, исказан бројкама, износио је око 20.000 убијених и преко 50.000 исељених Срба. Бугарске окупационе снаге су темељно радиле на расрбљивању становништва Македоније, Косова и источне Србије, затирању трагова вековног присуства Срба на том простору, уништавању српске књиге, забрани употребе језика. Духовни геноцид оставио је дубок ожиљак на националном бићу становника јужних области.

Највеће размере злочин над српским становништвом добио је на простору Независне Државе Хрватске. Терору је била изложена

популација од око 1,9 милиона Срба. Расно законодавство НДХ давало је легалитет процесу биолошког истребљења Срба. На удару се нашло све – вера, језик (србизми), писмо (забрана ћирилице), културно наслеђе, имовина... „Коначно решење“ „српског питања“ у НДХ подразумевало је ликвидацију, покатоличење и исељење целокупне српске популације. Талас масовног терора отпочео је у мају и јуну 1941. године. Доступни подаци показују да су размере злочина над Србима у НДХ током 1941. године биле веће од укупних губитака зараћених страна на Источном фронту у истом временском периоду. Покушаји немачких војних власти да изврше „пацификацију“ простора и тако спрече ширење незадовољства и устанак Срба, нису наилазили на разумевање усташког режима. Систем логора за ликвидацију, стратишта, јаме, према немачким проценама, до марта 1944. године на простору НДХ је прогутало између 660.000 и 700.000 српских живота. Немачка јавност и њени историчари доживљавали су Хрватску као „једну огромну крстионицу и уједно џиновску кланицу“.

10. Грађански ратови су велике историјске трауме и остављају дуготрајне последице по свест једног народа. У Србији се он догодио у условима окупације 1941-1945.

Устанак који је захватио Србију 1941. године био је резултат деловања два антифашистичка покрета. На једној страни је био покрет Драгољуба Михаиловића који није признавао акт капитулације, тражио да се све антифашистичке формације прикључе њему, али се, истовремено, прибојавао социјалних немира, превратничких тежњи и промене друштвеног система, исказивао изражени антикомунизам у ратним годинама. За комунисте је опет формирање нових органа власти (народноослободилачки одбори) био начин да, борбу против окупатора, искористе за рушење постојећег поретка и револуционарно преузимање власти.

Оба антифашистичка покрета залагала су се за обнову југословенске државе. У виђењима Драже Михаиловића Југославија је требало да буде држава која обједињује све српске земље, окупља све Србе и у којој политичко вођство и хегемонију имају Срби који су у рату поднели и највеће жртве. Национална држава српског народа, уређена на начелима демократије и социјалне правде, била је идеал коме је Равногорски покрет тежио. У питању је био изразито војни покрет који се залагао за обнову монархистичке Југославије. У оквиру „стратегије чекања“ да се велики савезнички фронтови приближе југословенском простору, његови припадници заговарали су заштиту „биолошке супстанце Срба“ и идеолошко разрачунавање са противницима (комунистички покрет). Везаност за владу и политичаре у емиграцији давала је четничком покрету легитимитет, али, истовремено, одузимала самосталност и чинила га зависним од страног фактора.

Концепт „Велике Србије“, у будућој југословенској држави, такође је била трајна компонента у националној идеологији и политици коју је Михаиловић водио. Те идеје биле су изложене у спису „Хомогена Србија“, који је почетком јуна 1941. године сачинио Стеван Мољевић, концепту велике српске државе унутар Југославије који је обнародовао у јесен 1941. године четнички „Национални комитет“, пројекту насловљеном „Основни српски програм“ из 1942. године и у „Резолуцији четничке интелектуалне омладине Црне Горе и Боје“ донете у Шеховићима новембра–децембра 1942. године. У тим документима било је предвиђено преузимање власти од непријатеља, обезбеђивање сигурности српском народу, уједињење целокупног Српства, формирање сигурних граница „српског простора“, „чишћење“ од туђинских утицаја и елемената српских територија. Ипак, под утицајем међународних околности и унутрашњих војно-политичких прилика, та идеологија је унеколико доживела промене током 1943. године. Њих је у себи садржао програм о унутрашњем уређењу будуће југословенске државе, донет у селу Ба 25-28. јануара 1944. године. У Резолуцији која је том приликом донета истакнут је значај Југословенске војске у отаџбини као бранитеља „народних слобода“ и „др-

жавне будућности свих Југословена“, исказана верност краљу и монархији, као и приврженост уставном и правном поретку земље. У исто време, одбачене су све денунцијације о „недемократским и диктаторским тежњама генерала Михаиловића“ и ставови „да ће југословенска војска вршити неку колективну одмазду“. То, истовремено, није значило да, поштујући постојеће законе, кривци за учињене злочине неће одговарати. Од политичких представника Срба, Хрвата и Словенаца захтевано је да „замрзну“ сваку посебну политичку делатност. Изузетно важан део Резолуције чинио је захтев „да се у целини обнови југословенска држава и прошире територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци. Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а о смењивању Петра II Карађорђевића утицале су да делегати на „Светосавском конгресу“ њега означе „народним краљем“, додатно осуде делатност КПЈ, истакну „насиље“ које је чинила њена партијска војска, оптуже је за изазивање грађанског рата. Упоредо са тим, исказана су и очекивања да ће велике силе подржати обнову југословенске државе. Конгрес у селу Ба одржан је после пораза који су јединице Југословенске војске у отаџбини претрпеле од Народноослободилачке војске Југославије. То се, такође, подударило са променом политике коју је Велика Британија водила према антифашистичким покретима у Југославији.

Комунистичка партија Југославије априла 1941. године није у Србији имала много присталица (око 2.200 чланова и више стотина кандидата за пријем у чланство). Ипак, њена кадровска организованост, прилагођеност животу у илегали, фанатизам чланства, омогућавали су јој да опстане под строгим режимом окупације и да бројно јача. Њено чланство одликовала је и решеност да борба са окупатором буде настављена, да се не одустаје од општејугословенског оквира борбе, затим настојање да целокупни ратни ангажман буде подређен остварењу револуционарних и политичких циљева, спремност на жртву, али и својеврсни догматизам, секташтво, искључивост, одсуство толеранције. О судбини српског народа и жртвама које у рату подноси комунисти нису размишљали и предано су критиковали „великосрпски хегемонизам“. Њихова стратегија према окупатору и класном непријатељу била је офанзивна. У првим ратним годинама југословенски комунисти су беспоговорно слушали директиве Москве и у складу са њима се и понашали.

Процес настајања нове југословенске федерације развијао се, у виду различитих форми, од првог дана оружаног устанка. О томе сведоче документи који говоре о отварању рволуционарне перспективе и прекиду континуитета са поретком грађанске Југославије (Проглас ЦК КПЈ из априла 1941. године; закључци партијског саветовања у Загребу из маја 1941. године; формирање органа народне власти – народноослободилачких одбора, саветовање у Столицама, Фочанским прописима из јануара 1942. године, Крајински прописи из септембра 1942, Прво заседање АВНОЈА из новембра 1942 године...). Одлуком о изградњи Југославије као државне заједнице равноправних народа на демократском и федералном принципу Друго заседање АВНОЈ-а је потврдило процес федералне институционализације који је био зачет већ првих дана рата. АВНОЈ се определио за признање пет конститутивних народа (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци) и шест федералних јединица, притом он није решио питање унутрашњег уређења федерације и разграничење федералних јединица. Српски политички и војни кадрови нису том приликом отворили питање положаја Србије у будућој југословенској федерацији. Према том осетљивом питању није се изјашњавало ни вођство југословенског комунистичког покрета. Став о разграничењу настајућих федералних јединица, њиховом карактеру и компетенцијама партијски и војни врх, такође, није износио.

Влада Милана Недића, подједнако као и она коју је персонификовао Милан Аћимовић, закорачила је у колаборацију. Немачки војни и политички чиниоци сматрали су Недића „добрим решењем“, човеком који има могућност да успостави ауторитативну власт, придобије шире слојеве становништва на сарадњу са оку-

паторском влашћу, анулира део угледа који има влада у избеглиштву, „умири“ Србију. Влада Милана Недића заговарала је национално сабирање Срба и концепт „Велике Србије“ ослоњен на Трећи рајх. Формирање владе, на чијем је челу био Недић, додатно је потврђивало да југословенске државе више нема. Недић је југословенску државу сматрао „великом грешком“, а време које је у њој провео српски народ „годинама мамурлука“. У националној идеологији коју је заговарао посебно место требало је да има сељаштво које је сматрао „основом српског друштва“, носиоцем „расних особина“, „кореном целог српског народа“, чуваром српске „расне етике“ и „извором“ животне снаге. Недићева национална идеологија митологизовала је српску прошлост, идеализовала дух и карактер српског националног бића, глорификовала особине српског домаћина, величала значај породице, чистоту цркве и вере, снагу и разум српског човека. Бољшевизам је сматрао и означавао „највећим злом“ које прети српском народу, али и истицао да Србија нема шта да очекује од Запада.

Покрет Димитрија Љотића, по своме концепту изразито фашистички, залагао се за обнову Југославије, а касније Србије, нову државу видео уређену на корпоративним основама, исказивао изразити антикомунизам и антијеврејство, био убеђен да је „исцељење“ Србије и Срба могуће само уз ослон на немачку власт.

Ослободилачки рат био је отуда, у исто време, крвави грађански рат у коме су се борили сви против свих. На крају рата КПЈ и покрет на чијем се челу налазила изашли су као победници.

11. Какво место је заузимала Србија у плановима великих сила заинтересованих за Балкан у последњим ратним годинама?

Почетком 1944. године Србија је, за све учеснике рата на југословенском простору, постала кључна земља. Томе је доприносио географски положај на истоку југословенског простора, геополитички значај области која је заузимала централни део Балкана, комуникациони значај, економска својства, мобилизационе могућности, расположење српског народа да се ослободи немачке окупације.

Партизански покрет је 1944. године настојао да на тлу Србије: задобије одлучујућу победу над главним противником револуционарне смене власти – четничким покретом (Југословенском војском у отаџбини); порази све антипартизанске, колаборационистичке и квислиншке снаге; елиминише и маргинализује утицај и пропаганду српске политичке емиграције; обезвреди британску политику компромиса; успостави контролу над кључним балканским комуникацијама; омете повлачење немачких армија са југа Европе ка њеним средишњим деловима у циљу одбране граница Трећег Рајха; оствари сусрет са Црвеном армијом која се, избијањем на Дунав, приближавала границама некадашње југословенске државе; обезбеди међународно признање и коначну легализацију револуционарних промена у Југославији пре него што рат буде окончан.

У исто време, четнички покрет је Србију сматрао својим политичким, идеолошким, стратегијским, економским упоришћем. Удружен са снагама колаборације он је настојао да Србију „одбрани“ од „комунистичке опасности“, али у томе није успео.

Британци су Србију сматрали монархистичком, прочетничком, антикомунистичком земљом. „Политика компромиса“, коју је Лондон заговарао, имала је за циљ да удаљи партизански покрет од Совјетског Савеза и утицаја Москве, омекша идеолошку искључивост југословенских комуниста, примора револуционарне снаге на компромис са умереним грађанским политичарима. Приликом сусрета са Стаљином (октобар 1944) Черчил је постигао сагласност са Совјетима да у Југославији, обе владе, „воде заједничку политику“ у циљу концентрације свих снага у борби против Немаца и решавања унутрашњих тешкоћа Југословена путем уједињења југословенске Краљевске владе и народноослободилачког покрета. Резултат те поли-

тике били су и споразуми између представника Националног комитета ослобођења Југославије (Тито) и Краљевске владе (Шубашић).

За Совјете је, у пролеће и лето 1944. године, Србија имала централни значај на Балкану. У разговорима Јосипа Броза Тита са Јосифом Висарјоновичем Стаљином и високим совјетским политичарима и генералима (21–28. септембар 1944. у Москви и 5. октобра 1944. у Крајови) договорена је, а затим и прихваћена, тзв. „совјетска молба“ да јединице Црвене армије добију дозволу за ступање на југословенско тло и прелазак преко југословенске територије. То је, у суштини, значило да и друге савезничке силе то морају у будућности да чине. Специфичну тежину имала је и чињеница да је наведена „дозвола“ тражена од НОП-а , а не од Владе у Лондону.

За немачког окупатора, из војно-стратешког угла гледано, Србија је представљала „кључ Балкана“. Немачка је настојала да „у одбрани Србије“ од заједничког „комунистичког непријатеља“ окупе до тада међусобно и политички и војно веома удаљене, а делом и супротстављене формације – делови четника (Југословенска војска у отаџбини), недићевци, љотићевци, Немци... Циљ је био спречавање сламање одбране Балкана, пружање отпора продору Црвене Армије на тај простор, јачање одбране Трећег рајха са југа.

Од тренутка када је Југославија почела да напушта равнотежу успостављену путем „политике компромиса“ (одлазак Тита у Москву септембра 1944. године, прихватање формалног захтева да јединице Црвене армије ступе на тло Југославије из октобра 1944. године, потписивање Уговора о узајамној помоћи и послератној сарадњи из априла 1945. године), Запад је ту државу у настајању почео да третира као совјетског сателита, земљу која тежи совјетском моделу социјализма, најзападнијег експонента СССР-а према Медитерану и Средњој Европи, фактора која најдиректније партиципира у више европских криза (криза у Корушкој и Јулијској крајини, Тршћанска криза, Грађански рат у Грчкој, могућност формирања јужнословенске федерације).

12. Геноцид над српским народом у Независној држави Хрватској, Јасеновац и улога Римокатоличке цркве и Алојзија Степинца? Историјски заборав, бројеви, ревизија, фалсфиковање.

Југословенска држава је од свог оснивања називана државом „помирења“. У име „помирења“ деценијама се ћутало о геноциду почињеном над српским народом у Другом светском рату на простору НДХ.

Историчари су сагласни да геноцид над једним народом никада није појава коју одређује искључиво време у коме се догодила, већ друштвени феномен који има дугу предисторију. Тако је и страдању српског народа на простору НДХ претходила деценијска деструкција његовог имена, православне вере коју исповеда, писма којим пише. Срби су, већ у последњим деценијама XIX века, означени „реметилачким фактором“ у хрватском друштву, сматрани „издајницима“, носиоцима Европи страног „византизма“, противницима „западноевропске културе“, „разбојницима“, елементом који је опасан „по својим мислима и по свом расном саставу“, „пасмином“ која је склона „заверама, револуцијама и превратима“.

Тешко схватљиву мржњу према Србима подстицала је хрватска политичка мисао у којој није било толеранције према другоме, поготово не према Србима – „православним шизматицима“. На хрватској државној територији, према политичким ставовима који су своје утемељење имали у крајње фиктивном „хрватском државном и историјском праву“, могао је постојати само један народ – хрватски „политички“ народ. У питању су биле политичке идеје чији је циљ био да од вишенационалног простора настане, у „етничком смислу“, јединствена национално-хомогена Хрватска. Другима, који су инсиситирали на очувању сопственог националног, културног, верског идентитета, није признавана политичка индивидуалност и национална посебност, а у одређеним историјским ситуацијама ни право на живот.

Независна Држава Хрватска проглашена је

10. априла 1941. године. У питању је била „држава“ која је настала у условима рата и супротно међународном праву, представљала израз новог нацистичког поретка у Европи (траје подједнако дуго колико и сам поредак Адолфа Хитлера), по свом карактеру тоталитарна, а по идеологији и политичкој организацији власти блиска Трећем рајху. Њен Поглавник Анте Павелић истовремено је био: вођа екстремне, терористичке организације фашистичког типа; шеф тоталитарне државе у којој су постојали „расни закони“ који су извођење злочина геноцида уздигли на ниво законске обавезе и омогућили формирање својеврсних „бирократских инструмената“ (институције) за његово извођење; креатор расистичке идеологије која је представљала основу за уништење Срба, Јевреја и Рома; личност у чијим се рукама налазила целокупна власт (диктаторска овлашћења).

О природи и карактеру НДХ веома убедљиво је сведочило њено расно законодавство које је омогућило да геноцид над Србима, Јеврејима, Ромима постане део државне политике НДХ. Другим речима, закони и подзаконска акта НДХ легализовали су терор, излагала читаве народе сатирању и планираном геноциду, обезбеђивала формирање етнички чистог простора. Немачка је подржавала све мере које су водиле „националном преуређењу простора“ уз употребу силе. Злочине над Србима пратиле су изјаве поглавника и високих хрватских функционера у којима се отворено говорило да према том народу и његовој вери „неће бити толеранције“ нити „милости“. Прећено је „истребљењем“, „сатирањем“, „уништењем“. Наговештавано је претварање свега што је српско „у огањ и пепео“, проговарано о употреби метода који ће „очистити“ Хрватску од Срба и учинити да они „нестану“ или постану само „лоша успомена“. Геноцид је спровођен кроз бројне облике физичког и психичког насиља. У питању је био најапсурднији израз програма који је грађен и дограђиван деценијама. Извитоперени римокатолицизам, који се пречесто позивао на морал, право, правду, побожност, допустио је, а знатним делом подстакао и подржавао, злочин над оним категоријама становништва које је одраније означио непријатељима римокатоличке цркве и против којих је водио „крсташки рат“.

Кроз сабирне и концентрационе логоре на простору НДХ прошло је око 400.000 Срба. Укупно је убијено на територији НДХ, према немачким изворима преко 750.000 Срба. Био је то покушај усташких власти, како су примећивали високи немачки официри, да на простору НДХ силом реше „српско питање“, тј. физичким ликвидацијама, насилним пресељењем и прекрштавањем сатру српски народ који је бројао готово трећину становника НДХ (око 1,9 милиона). Од евидентираних српских жртава на простору НДХ ајвећи број чинили су цивили (76% свих жртава), страдали у логорима (30,92%) и директном терору (34,68%). У НДХ је страдало и 74.981 српско дете. То је била држава у којој су постојали логори за децу.

Број Срба у НДХ смањиван је и присилним исељавањем, или како је говорила усташка пропаганда „враћањем“ Срба на просторе са којих су дошли. Према доступним подацима са простора НДХ је присилно исељено око 250.000 Срба. Према исказима немачких официра Римокатоличка црква и сам Степинац најдиректније су у томе учествовали.

На посебном удару усташких власти била је и Српска православна црква (СПЦ). На простору НДХ је убијен 171 свештеник. Међу њима су била и три архијереја (Петар Зимоњић, Платон Јовановић, Сава Трлајић). Многи истакнути свештеници су накнадно преминули од последица мучења и малтретирања. У ратним годинама усташе су срушиле 450 православних храмова и оштетиле још око 800. Са простора НДХ је избегло 639 свештеника, док је око 599 прогнано. Масовни и појединачни злочини над српским народом догодили су се у 48 храмова. Парадигму злочина представља покољ у месту Глини, када је крајем јула и почетком августа 1941. убијено 1.564 људи, а један део њих спаљен у православној цркви. Заједно са верским објектима и парохијским домовима уништавани су архиви, библиотеке, ризнице, пљачкана имовина, одношене реликвије, црквена звона,

слике и уметнички предмети. У питању је био духовни и културни геноцид, брисање трага о вековном постојању Срба на наведеном простору, легализована пљачка имовине.

У акцијама насилног католичења преведено је у римокатолицизам око 250.000 православних Срба. У том облику геноцида усташке власти су имале безрезервну подршку Ватикана и Римокатоличке цркве у НДХ, чији су прелати заговарали католичење, тј „враћање“ Срба у „вјеру својих отаца“. У целом процесу прекрштавања православног становништва највиши представници Римокатоличке цркве у НДХ имали су подршку Свете конгрегације за Источну цркву из Рима и самог папе Пија XII. Додатни удар на Српску православну цркву учињен је почетком 1942. године формирањем Хрватске православне цркве. Другим речима Србима је одузимано име, православље је сведено на „псеудоцркву“ устројену у римокатоличком духу, појачан је процес похрваћења српског народа.

Пљачка српске имовине такође је била једна од мотива и мера усташких власти која је смишљено погодовала стварању животних услова који су водили делимичном или потпуном уништењу Срба. Право на непокретности у НДХ имали су само они грађани које је усташки режим сматрао подобним. Срба, подједнако као ни Јевреја, у тој категорији држављана није било.

У Независној Држави Хрватској Срби су страдали зато што су: Срби (национално); Југословени (национално и политички); православци (верски); либерали или комунисти (идеолошки); противници хрватске државе и одметници од власти (политички криминал); имућне особе којима треба одузети имовину (економски разлози).

На делу је била општа криминализација Срба. Злочин геноцида над тим народом је озакоњен. НДХ је била држава у којој су постојали: расни и дискриминаторски закони; у којој је право силе односило превагу над силом права; где је терор над становништвом друге вере и нације био легализован и чинио саставни део државног пројекта чији је крајњи циљ било „коначно решење“ српског, али и јеврејског и ромског питања.

13. Каква је била унутрашња, а каква спољна политика Титове Југославије. Које место у свету је имала Југославија од 1945. до Титове смрти 1980. године?

Првих година после Другог светског рата југословенска федерација је била лажна федерација. Држава је била централизована и партијска. Прокламовани концепт државног федерализма, истовремено, није значио и партијски федерализам. У федералном систему власти Политбиро КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом имао је доминантно место. Њему су биле подређене постојеће националне и покрајинске партијске организације, савезни и републички апарат власти у настајању, војна и безбедносна организација... Успостављена федерална структура југословенске државе сматрана је изразом „успешног решавања националног питања у рату и револуцији“.

Свесно инсистирајући на унутрашњем дисконтинуитету нове Југославије у односу на Краљевину Југославију, комунисти су државу административно изграђивали као „федерацију равнотеже“ која је, ћутањем о геноциду, забраном повратка српских колониста у своје домове на Косову и Метохији и Македонији, наметањем хипотеке о „великосрпском хегемонизму“, негирањем наглашавања српског националног индивидуалитета, спречавањем „отварања“ српског питања, апсолутном централизацијом власти, федерализацијом Србије, стварањем утиска о неважности и штетности оивичавања српског националног простора, начином разграничења Србије са осталим федералним јединицама – свесно мењала положај и смањивала улогу Србије и српског народа у југословенској држави. У „новој“ Титовој Југославији српски народ и српска држава, и поред тога што су у рату поднели највеће жртве, имали су умногоме мањи утицај него у Краљевини Југославији.

Националну политику КПЈ изражавао је слоган „братство–јединство“, који је, с протоком времена, све више постајао испразна форма без ваљаних садржаја. Држава је у почетку била централизована (1945–1953), касније декларативно децентрализована, све време партијска. Репресивном политиком КПЈ је годинама гушила другачије мишљење, као и национализам, шовинизам, верску искључивост, али се касније на томе само декларативно истрајавало.

У педесетим годинама XX века КПЈ се суочила са бројним проблемима које није могла да реши: пут изласка из кризе није нађен; бирократизам је зацарио; процес срастања државног и партијског апарата није зауздан... Процес „децентрализације, дебирократизације и демократизације“ (тзв. три „Д“) иницирао је преношење послова савезних органа на републичке. Поремећајем равнотеже између центра (савезна држава) и делова (републике и покрајине), генерисан је национализам у свим деловима земље и свим сферама друштвеног живота (политика, економија, култура). Крајем педесетих и почетком шездесетих година XX века регистровани су први удари републичких структура на савезно руководство.

На границама југословенске државе, у првим послератним годинама, у регионалним оквирима одигравала се светска историја. Сукоб око Трста и северозападних граница, у коме је Запад, својом спремношћу да војно интервенише дошао готово до границе новог рата, мобилисао је војне, политичке и економске потенцијале Југославије. Грађански рат у Грчкој, у који је на специфичан начин била укључена и Југославија, наметнуо је озбиљну кризу и на јужним границама земље. Сукоб са земљама Информационог бироа изоловао је Југославију од Совјетског Савеза и земаља социјалистичког лагера, али и приближио Западу. Војне провокације, терористички акти, саботаже, економске блокаде, пропагандни притисак, идеолошке и политичке поделе, општи страх и несигурност били су део свакодневице. Сукоб и криза јачали су утицај војног фактора и страховладу политичке полиције УДБ-е.

Смрт Јосифа Висарјоновича Стаљина пробудила је наду југословенских комуниста да могу да се отргну од Запада. Ипак, процес помирења са Москвом захтевао је време. Како је показао даљи развој догађаја помирење са Совјетским Савезом није значило и спремност Југославије да једнострану сарадњу са Западом, замени једностраном сарадњом са Истоком. У тим годинама Тито је почео да води политику „активне неутралности“, која је Београд удаљила од Европе и приближила новоослобођеним земљама Трећег света. Политика несврстаности и једно од водећих места у том покрету, омогућавали су Титу да у деценијама које су следиле води „светску политику“, што је било у нескладу са величином, економским потенцијалима и унутрашњим могућностима земље.

Унутрашња криза која је потресала земљу била је дубока, истовремено државна и партијска, идејна и организациона, политичка и економска, друштвена и морална. Кризу је подстицало више противуречних процеса. Институционални развој самоуправљања, које је Тито сматрао „највећом тековином револуције“, доводио је до успостављања непродуктивног система који је хитно требало мењати, али на то партијски и државни врх земље није био спреман. Процес конституисања република и покрајина као самосталних друштвених, економских и политичких заједница најдиректније је угрожавао опстанак југословенске државе, проузроковао њихово „економско затварање“, национално хомогенизовање, одсуство свести о потребама и интересима југословенске целине. Генератор опште друштвене кризе била је сама партија на власти која није била у стању да мења себе, утиче на окошталу свест својих кадрова, отргне се од стереотипне политичке културе, подстиче општи друштвени развој. О Југославији се све више почело размишљати као о „транзитној“ творевини.

Суочавање са размерама политичке и економске кризе из 1962. године, доношење Устава из 1963. године који је представљао компромис између присталица очувања заједничке државе и заговорника што већег осамостаљивања

република, „отварање“ националног питања на VIII конгресу СКЈ (децембар 1964), неуспела привредна реформа (средина 1965), Брионски пленум и уклањање Александра Ранковића (лето 1966), сукоб Републике Србије и њених аутономних покрајина који је резултирао обрачуном са Добрицом Ћосићем и Јованом Марјановићем (1967), почетни разговори о правном положају националних мањина и статусу покрајина (1967/68), студентске демонстрације у Београду и антисрпске и антијугословенске демонстрације на Косову и Метохији (1968), обрачун са хрватским националистима (1971) и српским либералима (1972), доношење Устава из 1974. године који је власт у држави концентрисао у рукама република и покрајина а не у федерацији, биле су препознатљиве етапе у процесу преобликовања југословенске федерације и осамостаљивања федералних јединица. И док је криза изазивала дубинске потресе и добијала све теже размере, на површини је владао социјални мир, привид хармоничних односа међу републикама, осећај обичног човека да је будућност освојена за наредни век и да је наступило време када треба уживати у повећаним платама, стеченом стандарду, задовољствима живота.

Наслеђе бољшевичке КПЈ било је живо до краја Титовог живота. Процес дестаљинизације никада није до краја изведен, демократизација друштва није остварена, сламање државног етатизма у федерацији био је праћен његовим устоличењем у републикама и покрајинама. Апсолутна власт остала је до Титове смрти недељива, након чега је готово целокупна дистрибуција моћи пребачена у републике и покрајине.

14. Када и како је поново отворено српско питање?

Политичка, економска, друштвена криза у Србији имала је више жаришта. Неуспех уставно-правног дефинисања положаја Републике из 1975, 1981, 1984, 1985. године подстицао је широко незадовољство српског народа. Косовска криза (ескалира 1981. и наредних година) и егзодус Срба који је она изазвали представљали су етничку претњу и провоцирали српску реакцију. Фрустрација могућим распадом земље и разочарање у државу за чије су настајање и одржавање Срби положили огромне жртве, рађала је код дела српског народа „утопију“ о српској држави. Захтеви за дефинисањем националних програма проистицали су из општег стања свести нације. Битан чинилац југословенске стварности било је и постојање ‘’антисрпска коалиције”.

У таквим околностима, после посете Слободана Милошевића Косову Пољу, 24. априла 1987, српско питање је „отворено“. То се догодило независно од самог Милошевића, затекло га као партијског функционера и трансформисало у „вођу народа“. За решавање проблема са којима се српски народ суочавао, као што се и показало, он није био спреман, није разумео његове размере, потребу да оно треба да буде решавано на демократски начин, као што и није антиципирао последице у виду ланчаних реакција које већ сам покушај његовог решавања собом носи. „Веза“ са масом Срба на Косову и Метохији била је успостављена ван устаљене институционалне политике. Био је то почетак „масовне мобилизације“ Срба.

У другој половини септембра 1987, на Осмој седници ЦК СК Србије, дошло је до коначног обрачуна две фракције унутар партије српских комуниста. Поразу „реформских снага“ ,које је предводио Иван Стамболић, допринела је наклоност коју је Милошевић задобио код дела војног врха, међу провинцијалним партијским функционерима, чуварима мита о Титу, присталицама „антибирократске револуције“, милитантним групама Срба са Косова озлојеђеним притисцима албанских сепаратиста и животом у неслободи и страху. Организовани митинзи, скупови, демонстрације, названи „дешавање народа“, окупили су током 1988. и пролећа 1989. готово пет милиона људи. Прослава шест стотина година Косовске битке обновила је стари мит о слави, господству, жртви, муче-

ништву и подјарила самовиђења о сопственој величини и значају.

Под политичким, медијским и притиском националног незадовољства исказаних у тзв. „јогурт револуцији“ Влада Војводине је поднела оставку 5. октобра 1988. године, а Скупштина Косова себи изгласала неповерење 23. марта 1989. године. Амандманима на Устава из 1974, изгласаним марта 1989. године, Србија је повратила суверенитет и државност на целој територији Републике. Скупштина СР Србије је, затим, 28. септембра 1990, усвојила Устав Републике Србије. Највиши правни акт Републике Србије потврђивао је решеност политичких чинилаца који су га изгласали да Србија постане „демократска држава свих грађана који у њој живе“. Устав је гарантовао слободу и права човека и грађанина, владавину права, социјалну правду, равноправне услове за напредак појединца и грађанина. Лична, политичка, национална, мањинска, економска, социјална, културна и друга права човека и грађанина такође су била загарантована. Територија Републике Србије дефинисана је као „јединствена и неотуђива“. Покрајине Косово и Војводина добиле су облик „територијалне аутономије“. Прокламовано и стварно ипак су се знатно разликовали.

Култ новог вође најдиректније је, јачао аутократску власт. Његова „дуга сенка“ лагано је прекрила готово целокупни политички и друштвени живот. Распрострањено национално незадовољство положајем у коме се нашао српски народ није коришћено ради рушења преживелог система владања, већ успостављања сопствене власти. Партија на власти није одустајала од истрошеног идеолошког, политичког и економског модела владања и тиме преузимала апсолутну одговорност приликом одређивања путева развоја у будућности.

Наступима у јавности део интелектуалних елита, подједнако као и у другим југословенским републикама, настојао је да одређује курс националне политике. У свести некадашњих бранилаца комунистичке догматике све више простора задобијао је ригидни национализам. Губитак политичке моћи и положаја зближио је некада огорчене противнике и преобратио их у идеологе и тумаче националних аспирација. „Новом национализму“ са подједнаким жаром прикључили су се и фрустрирани, разочарани, заборављени некадашњи револуционари са анахроним и догматским погледима на стварност. Убеђени националисти су сматрали да је наступио тренутак у коме могу да се наплате стари историјски рачуни. Људи „сумњивог заната“ препознали су своју шансу да од проскрибованих негативних јунака црних хроника постану национални хероји и учесници у „великом националном пројекту“. Легитимност заштите објективно угрожених националних интереса не само да је на тај начин сасвим обесмишљена већ је постала немогућа.

15. Када по Вашем мишљењу почиње распад Југославије? Како гледате на 1989. годину и ратове из 90-их година. Каква је улога спољног и унутрашњег фактора у разбијању југословенске државе? Какве су последице слома Југославије по српски народ?

Национализам, посебно словеначки и хрватски, уз бројне друге чиниоце, био један је од основних узрочника распада југословенске државе. Сукоби у Словенији резултирали су повлачењем ЈНА, а затим и других државних структура са тог простора.

Долазак Фрање Туђмана на власт у Хрватској (април 1990. године) суштински је значио започињање формирања националне државе Хрвата у „повјесним границама“. Циљ је био отцепљење Хрватске и рушење, како су говорили, „србокомунистичке“ Југославије. У питању је било политичко опредељење које је своје исходиште имало у идејама и пракси НДХ, а подршку у усташкој емиграцији и центрима моћи на Западу. Формирањем хрватске војске, амандманима на Устав из 1974. године (25. јул 1990. године) којима је Србима одузет статус „консти-

тутивног народа“, ограничавањем могућности употребе српског језика и ћириличког писма у политичком и јавном животу, укидањем свих историјских права које је српски народ извојевао у Другом светском рату, рехабилитацијом и афирмисањем идеологије усташтва и симбола НДХ, отпуштањем са посла, уништавањем имовине, киднаповањима, убиствима Срба... сведочило је да нову хрватску власт није занимало мирно решење југословенске кризе.

Оружани сукоби који су започели 31. марта 1991. године, најдиректније су били потстакнути терором власти над српским становништвом и настојањима Хрватске да једнострано иступи из југословенске државе, а окончани бруталним операцијама етничког чишћења „Бљесак“ и „Олуја“ и потписивањем споразума у Ердуту (новембра 1995. године). Од 580.762 Срба, колико их је живело на територији Хрватске пре започињања војних операција 1991. године (12,2% целокупног становништва), њихов број је деценију касније био готово три пута мањи и износио је 201.631 или нешто преко 4% укупног становништва новоформиране хрватске државе.

Посланици Странке демократске акције (СДА), подржане од представника Хрватске демократске заједнице (ХДЗ), изгласали у Скупштини Босне и Херцеговине 14. октобра 1991. године, без сагласности Срба као конститутивног народа, „Меморандум о суверенитету Босне и Херцеговине“. Тим једностраним чином Босна и Херцеговина је закорачила ка рату. Уследило је усвајање „Резолуције о Босни и Херцеговини“ (15. октобар 1991. године), формирање „Скупштине српског народа Босне и Херцеговине“ (24. октобар 1991. године), образовање хрватске „Херцег Босне“ и муслиманске „Средишње Босне“, затим „Српске републике Босне и Херцеговине“... На развој догађаја међународна заједница је реаговала формирањем тзв. Бадинтерове комисије, чија је несумњива пристрасност учинила да резултати на помирењу народа Босне и Херцеговине и изналажењу могућег праведног решења, изостану. Мимо воље Срба одлучено је да питање формирања нове државе Босне и Херцеговине буде решено „референдумом свих грађана“ (Муслимани чине 43,7% становништва, Срби 31,3%, Хрвати 7,7%). Неколико месеци касније, када је проглашена независност Босне и Херцеговине, показало се да тада спроведени референдум није био легитиман и због тога што је за њега гласало 62,88% становништва, што је било мање од потребне 2/3 гласача (66,66%).

Пуцњи на српске сватове на Башчаршији, који су одјекнули 1. марта 1992. годиле означили су почетак крвавог грађанског рата у Босни и Херцеговини. Барикаде, формирање оружаних формација, војни упади хрватских оружаних снага, трансформација ЈНА у војску Републике Српске, бројни масакри цивилног становништва, логори, сукоби војних формација, мировни планови, оптужнице Хашког трибунала, војна интервенција НАТО пакта на Републику Српску, бомбардовања избегличких колона... обележили су ратне године 1992–1995. Грађански рат у Босни и Херцеговини завршен је преговорима у Дејтону (1–20. новембар 1995.) и потписивањем мира у Паризу (14. децембар 1995.). Тако је, након бројних преговора, примирја, планова да се дође до мира и разграничења зараћених страна (Кутиљеров план – фебруара 1992. године; Венс–Овенов план фебруара и априла 1993. године; Овен– Столтенбергов план – септембар 1993 – јануар 1994; План Контакт групе – јул 1994.) споразумом у Дејтону територија Босне и Херцеговине подељена између њена два ентитета Федерације Босне и Херцеговине (51% територије) и Републике Српске (49% територије). Самовоља међународне заједнице и непоштовање „слова“ мировног уговора у Дејтону, у читавом периоду до данас, има све облике окупације тог простора.

После разбијања југословенске државе, на ред је дошло распарчавање Србије. У том „послу“ посебан задатак поверен је албанским екстремистима са Косова и Метохије Реакција српских снага безбедности на терористичке акте ОВК послужила је западним центрима моћи да Албанце представе међународној јавности као жртве режима у Београду.

Предговори вођени почетком јануара 1999. године у Рамбујеу, који нису дали жељене резултате јер политичко руководство Србије није пристало на ултиматуме који су пред њега постављени, значили су, како су говорили западни политичари (Ричард Холбрук, Хавијар Солана, Тони Блер, Жак Ширак...), потребу „ратовати да би се спречио рат".

Ваздушни војни напади НАТО пакта на Србију изведени су без одобрења Савета безбедности ОУН, што их је чинило нелегалним. Бомбардовање Србије трајало је 78 дана (од 24. марта до 10. јуна 1999. године) и у њему је уништен значајан део инфраструктуре, разорени бројни привредни, културни, просветни, здравствени, верски објекти, страдало између 1.200 и 4.000 цивила, а рањено око 12.000. Бомбардовање су пратиле синхронизоване војне акције ОВК и бесомучна западна пропаганда која је сатанизовала Србе, а Србији одузимала легитимитет да се брани. У свему је своје место имала и тајна дипломатија која је наметала решења и најдиректније доприносила поразу Србије, прогону око 250.000 Срба са Косова и Метохије, затирању српског културног наслеђа на том простору (уништено и девастирано 117 православних цркава и манастира). Јуна 1999. године потписан је у Куманову Војно-технички споразум који је предвидео повлачење југословенске војске и полиције са Косова и Метохије. Истог дана у Савету Безбедности ОУН потписана је Резолуција 1244 по којој је Србија задржавала суверенитет над Косовом и Метохијом, с тим да покрајина постаје међународни протекторат под управом УМНИК-а и КФОР-а.

Септембра 2000. године одржан је први круг савезних и избора за председника СРЈ. Војислав Коштуница, кандидат Демократске опозиције Србије добио је убедљиво више гласова од Слободана Милошевића, али Социјалистичка партија Србије и Југословенска левица су тражили други круг избора, а Уставни суд је 4.октобра поништио први круг избора. Петог октобра 2000. године у Београду је у уличним демонстрацијама срушен режим Слободана Милошевића. У том чину страни чинилац је имао изузетно значајно место и улогу. По свему судећи, тога дана је, ипак, само освојена перспектива, за Србију и српски народ угашена током деценија 20. века. Другачије, баш због сталног арбитрирања тзв. „Међународне заједнице", није ни могло бити.

Не случајно „тројаки слом" југословенске државе (слом друштвено-политичког система, међунационалних односа и Југославије као државе) и њена дезинтеграција подударили су се са „нестанком" биполарног света и његове структуре моћи. Распад СФРЈ изведен је методом оружане сецесије, уз свесрдну подршку и изузетну помоћ међународног фактора. Начело територијалне целокупности државе и њених међународно признатих граница (Повеља Уједињених нација, Завршни акт Конференције о безбедности и сарадњи у Европи), у случају Југославије, није поштовано. Право на самоопредељење интерпретирано је као право на сецесију и „везано" за федералне јединице. Административне границе федералних јединица, супротно међународном праву, означене су границама суверених држава. Опредељење српског народа за живот у заједничкој држави игнорисано је. Дипломатско признање сецесије истовремено је омогућило да се грађански рат, започет у Словенији, затим у Хрватској, проширен на Босну и Херцеговину, касније и на Косово и Метохију, окарактерише као агресија а „кривац", српски народ, казни репресивним мерама. Међународни чинилац, у пуном капацитету, учествовао је у разбијању Југославије. Бројна кршења и повреде правила која регулишу средства и начине вођења рата, као и учињене злочине против човечности које је починио Заапад, сасвим су игнорисана.

16. Косово и Метохија. Шта нам говори историјско искуство?

Територијални оквир албанске државе, одређен у време постојања Призренске лиге (1877–1878), а касније и Пећке лиге (1899), био је основа на којој су, кроз читав 20. век, били

осмишљавани пројекти и чињени покушаји реализације етничке и територијалне албанске државе и за њих тражени кредитори међу великим силама. Програм је предвиђао формирање тзв. „вилајетске Албаније“ („Албаније четири вилајета“) у чијим би оквирима били: јужна Албанија с Епиром и Јањином (Јањински вилајет), северна и средња Албанија са Скадром, Тираном и Елбасаном (Скадарски вилајет), Македонија са Дебром, Скопљем, Гостиваром, Прилепом, Битољем и Охридом (Битољски вилајет) и Косово и Метохија са градовима Пећ, Ђаковица, Призрен, Митровица, Приштина, Гњилане, Прешево, Куманово, Нови Пазар и Сјеница (Косовски вилајет). На простору те „територијалне Албаније“ живело је у том тренутку око 44% становништва које је имало албанску националну свест. За друге народе ту места није било.

Опседнутост одбраном назначених територија, које никада и нису биле у саставу албанске државе, посебно је почела да добија облике „патолошког непријатељства“ након балканских ратова 1912–1913. године, после којих су Срби и Србија означени „смртним непријатељима албанске државе“. Тај анимозитет касније се пренео и на југословеиску државу. О томе сведоче побуне из 1913, 1915, 1918–1920, 1945, 1968, 1981, 1988, 1990-их, терор у ратним времепима 1915–1918. и 1941–1944. и у годинама криза 1948–1956. и 1997–1999, стална анархија, пљачка, гранични инциденти и упади, погибије војника и цивила, политичка опструкција, негирање државе и њене власти, стварање паралелних органа власти, делатност качачких и терористичких банди и много што друго. Резултат миграција које су у ратним годинама пуниле простор Косова и Метохије албанским становништвом, затим велики наталитет, перманенто ширење страха, несигурности, терора и застрашивања, недовољна брига државе, интернационалистичка свест српских комуниста, резултирали су вишедеценијским исељавањем Срба и промењеном етничком сликом простора.

Овај „исечак“ из прошлости данас је значајан из неколико разлога:

- идеја о Великој Албанији ма који назив да је имала или има (Велика Албанија, територијална Албанија, етничка Албанија, Албанија Албанаца, природна Албанија...), данас је једина балканска „мегало идеја“ која се реализује уз подршку САД и Европске уније;
- реализација идеје о Великој Албанији у континуитету дестабилизује Балкан и најдиректније доводи у питање територијални интегритет више држава (Србије, Црне Горе, Македоније, Грчке);
- албанске политичке елите су у континуитету дугом 140 година тражиле и налазиле кредиторе идеје о Великој Албанији међу силама, заинтересованим за Балкан (Османско царство, Хабзбуршка монархија, Италија, Трећи рајх, Совјетски Савез, Кина, данас САД и Европска унија);
- идеја о Великој Албанији у целом историјском периоду који је следио имала је антисловенски, антисрпски, антигрчки карактер;
- Косово и Метохија не исцрпљују амбиције носилаца великоалбанске идеје ни када је у питању територија Србије, већ се рачуна са даљим ширењем простора који Албанци сматрају својим (Санџак са Новим Пазаром и Сјеницом, као и Прешево, Медвеђа, Бујановац...);
- великоалбанску идеју подржавају политичке, интелектуалне, економске, војне, криминалне елите са целог простора назначеног „границама“ Велике Албаније. То је пројекат подржан од највиших државних институција Албаније и Косова, кључних научних институција (Академија наука у Тирани), културних и просветних институција, свих политичких странака обавештајних служби (јавних и тајних), племенских и братственичких организација, верских заједница (посебно исламске, али и католичке), бораца ОВК, албанске дијаспоре у свету, добро плаћених лобија, мафијашких вођа...

Са сигурношћу можемо рећи да се албанска политичка елита неће добровољно одрећи великоалбанске идеје.

Напомињемо да је границе између српске (југословенске) државе и Албаније одредила међународна заједница (Мировна конференција у Лондону из 1913, Мировна конференција у Паризу из 1919, Конференција амбасадора држава победница у Првом светском рату из 1925) и да би свако пристајање на „нову границу“ потенцијално пружало могућност да она, уз благонаклон однос Запада према Албанцима, буде повучена знатно северније, источније и западније (код Ниша, или Крушевца, уз заседање Санџака и целог копаоничког простора, докле сежу амбиције албанских политичара).

Подсећамо да део великоалбанског програма заговара „свети рат“ против хришћана (џихад) тако да постоји реална могућност да заговорници великоалбанске идеје, у наредној фази, свог покровитеља пронађу унутар оних снага које заговарају радикални ислам и формирање Калифата.

Историја нас учи да су највећи погроми и исељавања Срба на Косову и Метохији били везани за периоде анархије (време Албанске лиге 1878–1981, Пећке лиге 1899, балканских ратова и Првог свеског рата, Другог светског рата, НАТО, албанских побуна и немира из 1969. или 1981, НАТО бомбардовања и рата на Косову и Метохији 1998–99). Насиље је својеврсна „бабица“ формирања територијалне, а затим етничке Албаније која, уз остало, рачуна и на присаједињење етнички чистог Косова и Метохије албанском државном простору.

Косово и Метохија се никада нису бранили само на том простору, већ у центрима моћи који одлучују о судбини простора и у суседним државама. То српској дипломатији, дописничкој мрежи, науци одређује важан задатак за будућност.

Потенцијал русофобије уграђен је у идеју о Великој Албанији. Он ће вероватно бити веома експлоатисан од стране албанске политичке елите и „међународне заједнице“ у притисцима на Србију. То на сваки начин треба дипломатски предупредити.

Сматрам да је догађајима у бившој Југославији, Египту, Тунису, Либији, Сирији... изнова отворено „источно питање“ и да то треба имати у виду. Свака промена на Медитерану, Блиском истоку или Турској најдиректније налази свој одраз у понашању политичке елите у Приштини, Албанији, окружењу. То важи и за промену администрације у САД и кључним европским земљама.

Сасвим смо сигурни да целовито, рационално и поуздано знање о прошлости Косова и Метохије српска историографија данас у потпуности нема и да треба у континуитету радити на његовом прибирању и стицању. То је, по нашем мишљењу, једини начин да глас историчара–научника не буде „угушен“ вољом политичких центара моћи спремних да некритички мењају историографску слику прошлости, врше ревизију историје, кривотворе чињенице.

17. Својевремено сте са проф. др Ђорђем Станковићем објавили књигу „Историографија под надзором“. Како би данас вредновали историографску литературу насталу у годинама после Другог светског рата? Колико данас има више слободе за историчара у односу на време када сте Ви почињали да се бавите науком? Колико је проширена историјска основа?

Историографска литература коју су исписивали српски и југословенски историчари развијала се у више фаза. Одређивали су их политички и друштвени услови у којима се истраживало и писало о прошлости, доступност историјских извора, отвореност сазнања, стручна спремност и сензибилитет генерација историчара. Загледани, данас, у историографску продукцију насталу у претходним деценијама уочавамо да је „превалила“ дуг пут од тврдње, као облика идеолошког мишљења, ка знању које никада није коначно.

У првим годинама после Другог светског рата знање о савременој историји, засновано на истраживањима, било је потиснуто „тума-

чењима“ које су изговарали партијски кадрови и „истинама“ у које се није смело сумњати. О блиској прошлости писало се без историјских извора уз „ослон“ на званичне ставове Комунистичке партије Југославије (КПЈ), политичке списе и говоре партијских вођа и увек субјективна сећања. Овенчан славом победника у рату комунистички покрет у Југославији био је убеђен да историју „прави у ходу“ и да једини има право да је тумачи.

Сукоб са Совјетским Савезом и земљама које су „изграђивале социјализам“ иницирао промене у сагледавању прошлости. Реферат који је Јосип Броз Тито поднео на V конгресу КПЈ и тада усвојене конгресне резолуције посредно су одредиле концептуални оквир у коме се историографија развијала, теме којима се бавила, начин на који је приступала прошлости, језик којим је говорила. Ипак, уз обавезујуће ставове изнете у реферату Јосипа Броза Тита, почела је да сазрева свест да прошлост не треба само објашњавати, већ превасходно изучавати.

Деценије које су следиле нису биле наклоњене историчару мада је постојала илузија да једна генерација школованих и образованих може да отпочне са рационалним изучавањем тек минуле савремености. Власти је одговарао дескриптивни приступ историји, нагомилавање историјске грађе која поткрепљује партијске погледе на прошлост, изучавање нормативног, али не и стварног живота. Али отварање архива, формирање научних института, успостављање предмета који се баве савременом историјом Југославије и покретање постдипломских студија на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду, утицали су да савремена историографија добије на озбиљности. Рад на савременој историји постао је током 60-тих и 70-тих струка.

Државни архив Србије, који је радио и током ратних година, наставио је свој рад појачаним интензитетом и у новом времену. Врата Државног архива ФНРЈ отворена су за истраживаче почев од 1958. године. Почетком 1959. наговештена је могућност да се фондови војног архива ставе на увид историчарима запосленим ван Војноисторијског института „у приватне сврхе“. Средином шездесетих година (1964) историчарима запосленим у Институту за историју радничког покрета и „друштвено-политичким радницима“ постали су доступни поједини фондови Архива ЦК СКЈ. Тако је, готово две деценије после завршетка рата, створена могућност да историчари своја сазнања о прошлости граде на историјским изворима.

На развој историографије посвећене темама савремене историје, на разне начине, током 80-тих и 90-тих година XX века, утицала је смрт Јосипа Броза Тита и нестајање партијског надзора, дубока државна криза, крај хладног рата, рат и распад државне заједнице, научна изолација и сазревање генерације историчара стручно посвећене темама савремене историје.

Ипак, распад државе и ратови за њено наслеђе учинили су да заједничко историјско сећање готово престане да постоји. На удару политички мотивисаних захтева за ревизијом прошлости нашло се прибрано знање о савременој историји. Нове политичке елите су уместо знања предност давале „селективном сећању“ и „организованом забораву“ свега што је представљала до јуче заједничка држава. Радикална, политички мотивисана и ненаучна ревизија историје настојала је да у темељима потре стечено знање и „замени га“ политичким ставовима. Рат, распад југословенске државе и крај хладног рата биле су оне преломнице које су омогућиле новој генерацији историчара да са више сигурности и објективности пишу о догађајима и процесима са којима су њихови претходници били ‘’сљубљени”. Притисак нових сазнања и све проживљено последњих деценија несумњив је изазов за генерацију историчара посвећених савременој историји која данас ствара у српској култури. Богато историографско наслеђе тражи нужно преиспитивање, али истовремено пружа и подршку историчарима. Пред њима је задатак да покушају да прекораче оквире тематских, концептуалних и интерпретативних скучености које су оптерећивале историографију претходних деценија. Надамо се да ће у томе и успети.

БЕЛЕШКА МАЈОРА ЉУБОМИРА ВУЛОВИЋА, НАЧЕЛНИКА ОБАВЕШТАЈНЕ СЕКЦИЈЕ ТРЕЋЕ АРМИЈЕ, О ОДНОСУ ПРЕДСТАВНИКА ИТАЛИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ ПРЕМА СРБИМА, ПРВА ПОЛОВИНА 1916. ГОДИНЕ

Нас понижавају, нас третирају као фукару и слуге савезничке, ми у моћном савезу наших пријатеља нисмо чланови ни на последњем месту, ми у њему играмо улогу честитог сиротана, који је великом милошћу богатог Таљана пуштен да купи мрве испод његове богате трпезе.[1] Нас посматају као нижу расу, као народ који треба само да гине, да гине до истребљења да би се те велике и Богом признате нације могле што успешније развијати. Нас муче, муче нас мукама Христа Спаситеља, муче нас јер су нас свргли са величанственог брега слободе кога ми сами сазидасмо од крви и костију браће и деце наше, па се сада потуцамо[2] по туђини, умиремо по пустим обалама туђих мора и остављамо мирисно цвеће народа свога по врлетима и гудурама албанским и грчким.

Нас вређају. Наше су отмене госпође и девојке из најбољих кућа француски официри као ђубре без срца и душе, без стида и срама дивљачки бацали са лађе у бесне таласе нама омрзнутог мора, само зато, да свој комфор та обесна господа не смање, они заборавише тада на факат да су те даме бегунци из прегажене Србије, прегажене не зато што је синови не брањаху снажно већ препуштене и лишене помоћи на време од оних који јој по смислу савеза и морала бејаху дужни помоћи.

Нашу су избеглу нејач у Сан Ђованском пристаништу на пустој пешчаној обали без крова и хлеба држали недељама, а дешавало се и оваквих случајева. Авизира[3] се лађе која ће понети срп[ске] жртве Ђованског содома, и ти људски скелети разруше своја у песку ископана склоништа, спаљују оно мало дрњака што им је остало да заклоне нагоћу измучених тела и тако очекују час укрцавања, час њиховог спасења. Тај час мили као вечност, али стиже сигурно као смрт. И ја сам гледао када се шалупе, чамци и дереглије напуне нашим милим изгнаницима и отисну на пучину да би се успужали уз докове пријатељских лађа које их тамо чекају и које ће их одвести у истина туђину, али где се неће осећати понижени и где неће умирати од студи и глади. И када сав тај толико мучени свет стигне до лађе, она се бесно окрене и изгуби у мрачној ноћи на бескрајној пучини мора, остављајући српске избеглице да се поново враћају на обалу шибане кишом. Само што се сада враћају не у колебе јер су их по наредби порушили већ на хладан и мокар песак, да ту и даље чекају и испаштају туђе грехове.

1 Писано пером и мастилом, уз исправке истим рукописом у самом тексту.

2 Тј. скитамо се.

3 Најављује се долазак.

Да сам био Краљ, па да нисам мрзио Немце мржњом осветника за зулуме у мојој Отаџбини почињене, ја бих се гоњен болом због оваквих поступака њима обратио, да ми спасу народ, и ја верујем да би га они спасли не њега ради, већ ради вас савезника и пријатеља наших, ради тога да њима ма и на тај начин ударе политичку зврчку, надајући се да ће ту зврчку видети неутрални народи и да ће се, ако не определити уз њих, а оно сигурно одложити опредељење уз нас.[4]

Нашу су војску, војску која је терала две Царевине и једну краљевину, војску која ратује од 1912. г., војску најзад преморену физички, а утучену душевно због губитка битке и Отаџбине, ту су војску наши савезници третирали горе него војску непријатељску, они су нас терали по неколико пута да са потпуно исцрепеним људима, људима готово полумртвим од глади и умора, идемо на реку Војушу и са Војуше натраг, то се поновило толико пута да је најзад један Командант дивизије са свим својим официрима одрекао да изврши заповест свога Врховног Команданта Престолонаследника који му је по захтеву савезника наредио да и по четврти пут иде са Војуше у [...][5] Ко зна шта значи заповест у рату и каква казна чека онога ко је не изврши, тај може замислити како крупан разлог мора бити кад се један генерал ипак реши да јој одрекне извршење. Љубав и бол према својим измученим војницима нагнали су овога старог официра да пљуне на прошлост, да презре своју будућност и да на овакав начин протествује против нечовечних поступака наших савезника.

На енергичну интервенцију Франц[уске] и Енглеске најзад је се и Италија решила да дозволи једном делу наше изнурене и измучене армије да се у Валони укрца у бродове за Крф. Али ми смо морали преживети и то понижење, да наше полумртве јунаке спроводе целим путем по стотина талијанских наоружаних војника и жандарма. Никоме ти бездушни војници и никакви ратници не дозволише да остане из колоне. Било је много случајева да наш дивни војник победник из толиких битака падне у строју од умора и ту испусти своју напаћену душу, а ови зликовци немађаху тада ни толико милосрђа да дозволе друговима да га сахране, већ је остајао на пешчаној пољани да га позадњи редови гледају и да у срцу режу мржњу противу тих културних варвара, а не пријатеља наших. Када нас тако стражарно доведу од Валоне тада нас све, не изузимајући ни официре, ограде бодљикавом жицом, поставе около стражаре и ту под ведрим небом ми од „пријатеља и савезника“ чекамо милост да нас укрцају у лађе, и молимо Бога да нас спасе од овог циганског, а не пријатељског и савезнич[ког] народа. Требало је видети на какав су нам швиндлерски[6] и каишарски[7] начин поотимали сву стоку коју смо до Валоне довели. Наредили су да се сви људи у одређени час укрцају што је морало бити извршено, стока је остала на обали коју више никад нисмо видели. Врло прост начин да се олако дође до туђе имовине.

Г. генерал Мондезир замера нашим официрима и то врло оштро на улици и пред светом што га случајно по неко не поздрави, а нас срп[ске] официре нико и никад до сада од Француза и не мисли да треба да поздрави. Мени иначе, десило се много пута случај да се сретнем са г. генералом Мондезиром. Никад ја на часну реч нисам прошао а да га нисам поздрављао, али Њ[егово] В[еличанство] г. генерал Мондезир никад ме није удостојио свога милостивог отпоздрава. Код нас то се сматра за грех и казни се.

Нама се замера што имамо по штабовима писаре и што се по коморама вића више људи него што то мисле г.г. фран[цуски] официри по нашим штабовима да треба да буде, па када им се рекне „па ваша свака кола гоне најмање

4 „Уз нас“ – овде значи „уз Немце“.

5 Изостављена једна реч.

6 Schwindl (нем.), швиндл је превара, швиндлери су преварант, а швиндлерски значи – преварантски.

7 Каишарски – преварантски, зеленашки.

2 војника, а наша само по 1 онда они обично веле; а па знате треба 2 јер један служи кад кола застану да под њих подметне камен". Као да су наша кола перпетум мобиле,[8] па она нестају и под њих не треба подметати камен већ само под француска.

Наши се пуковници возе на теретним аутомобилима, а франц[уски] потпоручници путничким, и то путничким који носе жиг наше земље, а када се ко од наших виших официра усуди да потражи аутомобил обично буде презриво одбијен.

На железницама, француски се војници возе по купејима I, II и III кл[асе,] а наши виши и нижи официри по фургонима где се стока вози. Када се ко од ових усуди да протествује онда му војник републике одговара: „Ја сам из војске генерала Сараја."

Кад је изашла наша армија на фронт, па све док нису и фран[цуске] трупе дошле на наше лево крило, наши болесни па више пута и рањени војници никад нису могли добити санитетске возове за евакуисање, већ су преношени у фургонима, а чим су и франц[уске] дивизије дошле на исти фронт, почео је долазити Државни санитет[ски] воз. Пример од несавесности у оцењивању кога треба послати на лечење у позадини, носе франц[уски] лекари, бар ови који су код нас, са малим изузетком. Ако је Француз њега евакуишу само од умора, а ако је Србин њега лече по шаторима на бојишту и од запаљења плућа.

[мајор *Љубомир Вуловић*][9]
(Државни архив Србије, ЗРе, VII, к 1)

Приредили: проф. др Алексеј Тимофејев и др Горан Милорадовић

8 Perpetuum mobile (лат.), бесконачно кретање. Термин се односи на имагинарни механизам који би производио више или једнако енергије него што се у њега улаже, а да систем притом остане непромењен.

9 Љубомир Рад. Вуловић (1876–1917), артиљеријски Приредилимајор, припадник организације Црна рука, на Солунском фронту био је шеф Обавештајне секције Треће армије.

РЕФЕРАТ ВЕЛИМИРА ВЕЉЕ М. ПОПОВИЋА, СЕКРЕТАРА ПОЛИТИЧКОГ ОДЕЉЕЊА МИД-А КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, О НАСИЛНОМ РЕГРУТОВАЊУ У СРБИЈИ ОКУПИРАНОЈ ОД СТРАНЕ БУГАРА, ДРУГА ПОЛОВИНА 1917. ГОДИНЕ

О насилном регрутовању у Србији окупираној од стране Бугара

Министарство иностраних дела[1]
Политичко одељење

Реферат Велимира М. Поповића,[2]
Секретара Министарства Иностр[аних]
Дела
Крф, 1917. г.

Увод

Још од момента окупације наше Отаџбине, непријатељ је систематски предузимао такве противправне и неморалне радње, којима се не само ништила, покретна и непокретна, права наших држављана и правних установа, већ је се, са планом и намерно, тежило потпуном уништењу српске националности. Из поробљене Отаџбине допирале су до нас вести о незапамћеним свирепствима, и о систематском разоравању нашега народа. И у низу тих вести, једна је гласила, да се Бугарска латила, у окупираним нашим областима, и насилног регрутовања нашег поробљеног становништва. Акт, којим се не само гази једна одредба међународнога права, предвиђена чланом 23. Хашке Конвенције од 1907. г., већ и којим се вређају најсветији морални обзири. И овај злочин, који се издваја од осталих свирепошћу и бруталношћу, у толио је тежи што, прво, долази баш од оног непријатеља који је исте крви као и ми; затим, што смо, поштујући и испуњавајући уговорне и обичајне принципе међународнога права, са правом очекивали исту пошту и од стране непријатеља, и најзад, што га историја ретко бележи и у доба варварских похода. Због тога овај злочин изискује особену пажњу. Задатак ми је, према подацима, до којих се могло доћи, а с обзиром на њихову доказну снагу, из-

1 Куцано машином, са исправкама и допунама пером и мастилом.

2 Велимир Веља Поповић (1886–1951), правник, адвокат, резервни официр, учесник ратова (1912–1918), секретар у МИД-у (средином 1917–1920), секретар посланства у Лондону (1918–1920), после рата народни посланик, секретар кабинета председника владе Протића и Пашића, министар унутрашњих дела (1934–1925).

несем право стање ствари о овој тешкој повреди међународнога права и начела хуманости и морала.

Како је питање о насилном регрутовању у тесној вези са оним другим питањима, која су њиме проузрокована и чине међусобну целину, то сам овоме питању дао шири смисао и обраду његову поделио у ове одељке:

1) О насилном регрутовању;

2) О протестима, који су се подигли против насилнога регрутовања;

3) Држање и одговори бугарских званичних кругова у томе питању;

4) Закључак, у коме сам покушао да оспорим наводе бугарских званичних кругова.

Што се тиче доказног материјала до кога сам дошао о овоме питању, по његовој доказној снази, поделио сам га у две групе:

а) Материјал са потпуном доказном снагом;

б) Веродостојни материјал.

У прву групу убрајам овај материјал:

Изјаве бугарских званичних кругова;

Саопштења бугарских листова;

Писани документи бугарски, до којих се могло доћи, а односе се на ово питање, и, најзад,

Саопштења оних неутралних лица, која су, било као делегати какве хумане организације, или стицајем прилика, били у могућности да, на основу својих непосредних чулних опажања, представе право стање ствари.

Сав остали материјал, било због несигурности извора било због своје посредности, сматрам за веродостојан и њиме сам се служио или да допуним и објасним закључке добијене из потпуног доказног материјала, или да, на основу више таквих података, који доказују исту чињеницу, изведем самосталан закључак.

1) О насилном регрутовању

Члан 23. Хашке Конвенције од 1907. год. гласи: „Исто је тако забрањено једној ратујућој страни да присиљава сународнике противничке стране, да узимају учешћа у ратним операцијама упереним против њихове земље.“

Ова одредба даје дефиницију насилног регрутовања, коју треба правилно схватити! Нарочито терба правилно разумети њена два основна елемента: *насиље* и *учешће у операцијама* против своје земље.[3]

Присиљавање становништва да узима учешћа у операцијама против своје земље, треба тако схватити, да је свако одвођење, па ма то изгледало, привидно, и вољно, насилно одвођење, иначе, обратно схватање довело би до тог погрешног закључка, да нема насилног регрутовања ако противник представи, да је тај акт предузео по вољи становништва. Што би значило да има чак и таквог становништва, које жели да се бори против своје земље. Оваквo тумачење не само што је са гледишта морала један апсурд, већ би се дала могућност противнику, кад се зна под каквим се режимом обично држи поробљено становништво, да и најнасилничкији свој акт правда вољом самога становништва.

Према овоме, сваки акт одвођења поробљеног становништва у борбу против своје земље је насилан и, као такав, а по чл. 23. Хаш[ке] Конвен[ције], сматра се као насилно регрутовање. Што се тиче насилног регрутовања, које су Бугари предузимали у нашим областима, може се, према начину, времену и месту, поделити у три периода:

а) Први период, који обухвата појединачно одвођење нашег становништва из нових области и образовање т. зв. „Добровољачких Легија“;

б) Други период је период званичног и јавног регрутовања становништва у нашим новим областима; и

в) Трећи период обухвата насилно регрутовање у нашим старим областима, окупираним од стране Бугара.

а) Први период

Одмах по окупацији наших области, Бугари су хтели, пошто пото, што пре да побугаре тамошње становништво. Тај циљ требало је постићи једним терористичким режимом. Због

3 Курзив у извору.

тога су за среске начелнике, председнике општина; за учитеље и попове постављали готово све саме комитаџије, „бивше егзархиске раднике и љубимце народне“, како се изражава „Народни Права“ у своме броју од 23. јануара 1917. год, у чланку „Управа у Мађедонији“. Ови су разбојници пљачкали, убијали, одводили и чинили све чиме су могли да угуше ма какву националну манифестацију тога становништва. Да би, пак, што пре представили свету једнодушност и солидарност тога становништва са бугарским народом, ти „усрећитељи“ народни отпочели су одмах да прикупљају мушко способно становништво и одводе у војску, јављајући свету о т. зв. „Добровољачким Легијама“. Бугари су у то време, на овај начин, прикупљали појединце чак и са наше старе територије.

Тај посао око одвођења и прикупљања мушког становништва за војску, Бугари су поверили чувеним комитаџијама: П. Христову,[4] попу, иначе професионалном разбојнику, који испод мантије носи оружје; затим Ризову,[5] Чаулеву, Јурлукову,[6] Ацеву,[7] Лочеву, и др. Самим тим што је ово било поверено овим разбојницима, види се, колико је ту било „вољног одилажења у редове бугарских бораца“, по речима „Балканске Поште“ од 20. окт[обра] 1916. год.

Овом особеном начину регрутовања, Бугари су прибегли из два разлога: 1) што се њиме баш хтело да представи неутралном свету, колико је јако развијена бугарска национална свест код тога становништва; 2) што, знајући да је у тој земљи велики број мухамеданскога становништва, нису могли да изврше опште регрутовање, без претходног споразума са Турском, као заштитницом мухамеданског становништва. На жалост, нема доказа из којих би се могло, бар приближно, да представи начин и успех теквог регрутовања. Из материјала који се има на расположењу, само је толико јасно, да је, од момента окупације па све док није објављено званично регрутовање, у тим областима вршено прикупљање мушког становништва за војску.

– –

Докази:

Извештај проф. Р. А. Рајса[8], који је штампан у „Gazette de Lausanne“[9] од 16. фебруара 1917. год. под насловом: „Посета у ослобођеним селима“. Из података, које је г. проф. добио од самих мештана утврђује се, поред пљачке, убистава, мучења и др., још и то, да су Бугари одводили, одмах по окупацији тих области, младиће у војску.

Поверљив извештај Министарства Унутрашњих Дела од 30. апр[ила] 1916. год. Пов. № 2231, у коме се саопштава исказ Милоша Миљковића, из Четирци у пределу Гњилана... „Бугари су пљачкали и палили, а ако би се томе противио или назвао Србином тучен је или убијен. Затим, Бугари су одмах купили мушкарце од 20–30 година и одводили у војску“... „11. бугарска дивизија образована је од македонаца који су раније пребегли у Бугарску, затим, од наших војника заробљеника аустриских, и од регрутованог становништва“.

Извештај лозанског професора Heyss-а, који је изашао у „L'Action“[10] од 16. фебруара 1916. год., у коме се вели, да је комитаџијама Христову, Ризову, Попову, Лончеву и др. поверено да у Македонији прикупљају добровољце. „Народни Права“ од 23. јан[уара] 1917. г. у чланку: „Управа у Македонији“, јавља, да су у Македонији постављени за среске начелнике, председнике општина, учитеље и попове бивше комитаџије.

„Камбана“ од 8. авг[уста] 1916. г. доноси вест „да је ветеран-комита Лубен Антонов, попчето, постављен за среског начелника у новим областима“.

4 Павел Христов (1874–1922), бугарски учитељ, комита и политичар, члан ВМРО. Свештеник није био.

5 Ризо Ризов (1872–1950), бугарски учитељ, комита и политичар, члан ВМРО.

6 Петар Христов Јуруков (1882–1906), бугарски комита, члан ВМРО.

7 Петар Ацев (1877–1939), бугарски комита, војвода ВМРО.

8 Рудолф Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss, 1875–1929), швајцарски форензичар и криминолог, публициста, професор Универзитета у Лозани. Истакао се истраживањем злочина над српским становништвом у време Првог светског рата.

9 *Gazette de Lausanne*, швајцарски политички дневник, излазио од 1798. до 1991. године.

10 *L'Action*, швајцарски политички дневник антиклерикалне, републиканске и социјалистичке оријентације, излазио од 1903. до 1924. године.

Париски лист „La Presse Associée“ од 14. дец[ембра] 1916. г. доноси једну вест, да су Бугари одвели у војску Младена Атанацковића из Алексинца, стар 16. год[ина], и три сина Митра Пауновића из Криве Паланке, од којих је најстарији имао 18. год[ина]; затим, 16 младића из Кратова и 4 из Злетова.

„Gazette de Lausanne“ од 7. нов[ембра] 1917. год[ине] доноси допис од свога дописника из Солуна, проф. Рајса, по коме је Милић Божић из среза драгачевског, окр[уга] рибничког, наш војник из 10. пеш[адијског] пука, који је као болестан, за време нашег повлачења, остао у Феризовићу, од Бугара заробљени доцније, по оздрављењу, упућен у касарну, а затим на солунски фронт, где се предао нашој тимочкој дивизији.

б) Други период

Као што сам већ рекао, Бугарска није одмах могла да приступи општем и јавном регрутовању у Македонији, док предходно не регулише питање о регрутацији муслиманског становништва са Турском. И тај споразум она је постигла априла 1916. год. По једној вести из „Magyarorsag“[11] од 28. апр. 1916. год., коју је прештампао из цариградског листа „Хидама“,[12] бугарска Влада је, преко свога посланика у Цариграду, Калушева, регулисала са турском Владом питање о регрутацији мухамеданског становништва.

Августа 1916. г. бугарске новине почеле су да објављују наредбе о регрутацији, о успеху регрутовања и о расположењу народа.

Овај период носи карактер јавног, општег и званичног регрутовања свег мушког становништва у нашим новим областима и траје, у главноме, до краја 1916. године. Регрутовање је отпочело, прво, у Ресну, затим, у Дојрану и Ђевђелији. Регрутовање је у овим местима извршено крајем септембра и октобра 1916. г. Одмах по извршеној регрутацији људство, окарактерисано као способно, одведено је у касарну.

Затим децембра 1916. год. извршено је регрутовање у овим местима: Тетову, Призрену, Качанику, Скопљу, Приштини и Охриду. И овом регрутовању, као и оном ранијем, подвргнуто је све мушко становништво од 18–50 год. старости, без разлике вероисповести.

Регрутовање је вршено овим редом:

У вароши Ресну регрутна комисија отпочела је 16. септ[ембра] 1916. гг.;

Комисија за срез ђевђелиски радила је 18. и 19. окт[обра];

За срез дојрански 20. и 21. окт[обра];

За срез неготински 21. и 25. окт[обра].

За приштински округ: за срез приштински од 10–16. дец[ембра];

за срез феризовићски од 19–22 дец.; за срез големски од 24-31. дец[ембра].

За округ Скопски: у Качанику од 15–18. дец[ембра]; у Велесу од 20–24 дец[ембра] и у Скопљу од 26–30. дец[ембра];

За округ Тетовски: у Галичнику од 10–12. дец[ембра]; у Броду од 15-17. дец[ембра]; у Гостивару од 19–22. дец[ембра] и у Тетову од 14–31. дец[ембра];

За округ Охридски: у Струзи од 16–23. дец[ембра]; у Дебру од 10–14. дец[ембра]; у Охриду од 24–31. дец[ембра];

За призренски округ: за ореховски срез од 10-15. дец.; за срез сухорички од 16-18. дец. и у Призрену од 19-31. дец.

– –

Докази:

а) Изјаве званичних државних органа:

Изјава бугарске Владе, која је изашла у „Eho de Bulgar“[13] од 4. јула ове год. (по Балканској Агенцији). Ова је изјава потекла поводом протеста српске Владе због насилног рагрутовања српског становништва, и у њој бугарска Влада признаје да је вршила регрутовање у нашим новим областима, јер, вели, „Бугарска је у Македонији код своје куће била још од дана, кад су вештачке границе, трасиране Букурешким Уговором, укинуте“.

Изјава бугарског посланика у Берну, као одговор нашем пресбироу од 13. марта 1917. г.,

11 *Magyarország*, политички дневник који је излазио 1893–1944.

12 *Ikdam*, најпопуларније новине у Отоманској царевини и Турској 1894–1928.

13 *L'écho de Bulgarie*, бугарски политички дневник на француском језику, излазио у Софији 1913–1923.

која је изашла у „Journal de Guere“ од 28. марта 1917. г. и у којој је бугарски посланик изјавио, поред осталога, да је у Македонији вршена регрутација.

Изјава бугарског посланика у Бечу, Тошева,[14] (по извештају „Хрватског Дневника“[15] од 26. окт[обра] 1917. г. (учињена југословенском посланику у бечком парламенту, Отокару Рибару,[16] кога је бугарски посланик позвао, да са њим дискутује о питањима, о којима је говорио Рибар у бечком парламенту 28. јуна 1917. г. Том приликом, бугарски посланик је изјавио да Бугари заиста регрутују у окупираним областима јер сматрају да су те области њихове.

б) Саопштења бугарских листова:

„Препорец“[17] од 26. септ[ембра] 1916. г. саопштава: „једна регрутна комисија отпочела је свој рад 16. септ[ембра] у вароши Ресну. У свима бугарским земљама отпочиње регрутовање“.

„Народни Права“ од 16. авг[уста] 1916. г. јавља, да ће кавадарска окружна регрутна комисија отпочети преглед регрута и проверавање лица од 18–50 година, од 25. окт[обра] и то: комисија за срез ђевђелиски радиће 18 и 19. окт[обра]; за срез дојрански 20. и 21. окт[обра] и за срез неготински 21 и 25. окт[обра].

„Утро“[18] од 9. дец[ембра] 1916. г. доноси извештај, да ће регрутне комисије за Приштински, Тетовски, Охридски и Скопски округ радити овим редом: Приштински округ: за срез приштински од 10–16. дец[ембра]; за срез феризовићки од 19–22. дец[ембра]; за срез големски од 24–31. дец[ембра] Скопски округ: у Качанику од 15–18. дец[ембра]; у Велесу од 20–24. дец[ембра]; у Скопљу од 26–31. дец[ембра]. Тетовски округ: у Галичнику од 10–12. дец[ембра]; у Броду од 15–17. дец[ембра]; у Гостивару од 19-22. дец[ембра]; у Тетову од 14–31. дец[ембра]. Охридски округ: у Струзи од 16–23. дец[ембра] у Дебру од 10–14. дец[ембра]; у Охриду од 24–31. дец[ембра]. Призренски округ: за ореховски срез од 10–15. дец[ембра]; за сухорички срез од 16–28. дец[ембра]; и у Призрену од 19–31. дец[ембра]. Исти лист у истом броју саопштава позив за Турке и Арнауте од 30–40 год. из Тетовског округа.

„Зарја“[19] од 9. дец[ембра] 1916. г. саопштава позив за Турке и Арнауте из Качаника, да предстану регрутној комисији.

„Мир“[20] од 17. дец[ембра] 1916. г. јавља да су регрути из струшког, охридског и дебарског среза испраћени свечано у војску.

в) Искази заробљеника

Врх[овна] Команда са Обр. 15481. од 4. јуна 1917. г. доставља исказ заробљеника из 9. чете 3. батаљона 11. буг[арског] пешад[ијског] пука, којим се утврђује да су Бугари вршили регрутовање у нашим новим областима.

Сем тога, у протесту наше Владе од 24. фебруара 1917. г. цитирана су имена свих оних заробљеника, чијим се исказима утврђује регрутовање у нашим новим областима.

Најзад, постоји једна вест, коју ћу само да споменем, да су бугарске војне власти, по претходном допуштењу, обилазили ове логоре аутриске, у којима су смештени наши заробљеници, одвајали оне који су из наших нових области регрутовали и одводили у Бугарску. Ову је вест донео енглески лист „Нир Ист“ од 28. септ[ембра] 1917. г. и коју је демантовала бугарска Влада у „Бернер Тагеблату“[21] од 17. окт[обра] 1917. г.

в) Трећи период

Овај период насилног регрутовања обухвата време од почетка 1917. г. и распростире се на

14 Андреј Славов Тошев (1867–1944), бугарски ботаничар, академик Бугарске академије наука, дипломата и политичар, председник владе Бугарске 1935.

15 *Hrvatski dnevnik*, дневни лист из Сарајева, (1906–1918). У поднаслову је стајало „За интересе босанско-херцеговачких Хрвата“. Уређивали су га Керубин Шегвић, Каликст Тадин, Амброзије Бенковић, Рудолф Дохналек и Иво Пилар.

16 Отокар Рибар (Otokar Rybar, 1865–1927), словеначки правник, политичар и дипломата. Од 1922. године посланик и опуномоћени министар Краљевина СХС у Белгији, Албанији и Турској, потом је водио Одељење за међународне уговоре у Министарству иностраних дела.

17 *Прѣпорецъ*, бугарски политички дневник, орган Демократске партије, излазио 1898–1932.

18 *Утро*, бугарски дневни лист, излазио у Софији 1911–1944.

19 *Заря*, дневне новине, излазиле у Софији 1914–1993.

20 *Мир*, новине излазиле три пута недељно у Софији 1894–1991.

21 *Berner Tageblatt*, швајцарски дневни лист, излази у Берну од 1888.

области у старим нашим границама, које су Бугари окупирали.

Смисао овога светскога крвопролића Бугарска није могла или није хтела да увиди; она је веровала, да је још доба завојевање и подјармљивања туђих народа. И зато је и пришла савезу централних европских сила.

И у својој сулудастој тежњи за хегемонијом на Балкану, а послужена стицајем прилика, да олако дође до туђих земаља, Бугарска се није устручавала, да објави, да су чак њене земље и они делови наше Отаџбине на које никад ни највеће бугарске шовинисте нису мислиле.

И да би тај одвратни смер правдала и пред страним светом, њени су научници отпочели публикације са серијама „научних докумената". И, наравно, са том њеном незграпном игром спотакла се, јер се чак ни свет њених савезника, са објективним расуђивањем, није могао да убеди, таквим документима, да је и Македонија у националном погледу њихова земља. Немачки социјалиста Херман Вендл[22] је то најбоље доказао.

Али и поред свега тога, требало је и видно убедити свет о дубокој, бугарској, свести тога становништва и зато је Бугарска, „одговарајући дубоким патриотским осећајима самога становништва", отпочела регрутовање и у тим областима.

Почетком фебруара 1917. г. наређено је да се изврши регрутовање мушког становништва у областима старих наших граница, које је окупирала Бугарска. У тим наредбама становништво се опомиње, да се пријављује регрутним комисијама, које ће вршити преглед, а ко се не би пријавио, наглашено је, да ће му се породица интернирати, кућа спалити, а он, кад се ухвати, бити стрељан.

Регрутне комисије су, по извештају бугарских листова, отпочеле свој рад у другој половини фебруара 1917. г. и то:

За нишки округ од 7–14. марта;

За Куршумлију и околину од 20–22 фебр[уара];

За Велико Градиште и околину од 6–9. марта;

У Прћиловици од 11–15. марта;

За Пиротски округ од 20. фебр[уара] до 18. марта;

У Ћуприји од 13–18. марта;

У Жабарима од 2–5. марта;

У Свилајнцу од 20–23. марта;

У Доњем Милановцу од 11–15. марта.

И поред тога што је, поводом овога, избила побуна становништва у овим областима, бугарске су власти регрутовано становништво одвели у касарне.

Бугарска Влада је демантовала, преко свога листа: „Еко де Билгар" од 25. јуна 1917. г. да је вршила регрутовање у тим нашим областима, али тај деманти је неоснован јер је непосредним и потпуним доказима утврђено противно томе.

Овде да напоменем, да, према извештају вође побуњеника у Србији Косте Војиновића,[23] регрутовање у нашим старим областима је отпочело још при крају 1916. године, нарочито у Врањском округу, али за ово нема других података, јачих, који би утврдили овако представљено стање ствари.

_ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _

Докази:

а) изјаве званичних бугарских органа:

Изјава бугарског посланика у Бечу, коју сам већ споменуо у доказима другога периода, односи се и на области из наших старих граница.

Исто тако и изјава бугарског посланика у Берну односи се и на територије старе Србије.

б) Саопштења бугарских листова:

„Мир", „Препорец" и „Народни Права" од 14. фебруара 1917. г. доносе вест, да ће регрутне комисије радити овим редом: у Куршумлији од 20–22. фебруара; у Великом Градишту од 6–9. марта; у Прћиловици од 11–15. марта; а Пиротски окр[уг] од 20. фебр[уара] до 13. марта.

22 Херман Вендел (Hermann Wendel, 1884–1936), немачки политичар, публициста, историчар, уредник и сарадник социјалистичких листова, познавалац модерне историје јужнословенских народа.

23 Коста Војиновић – Косовац (1891–1917), трговац и четнички војвода, учесник Првог балканског рата и Првог светског рата, вођа Топличког устанка 1917. године.

„Балканска Пошта“ од 20. фебр[уара] 1917. г. донела је целокупан позив за регрутовање у Поморављу, са назначењем места и дана, где и када ће комисија радити.

„Народни Права“ од 15. фебр[уара] 1917. г. доноси овај распоред рада регрутних комисија: У Ћуприји од 13–18. марта; у Жабарима од 2–5. марта; у Свилајнцу од 20–23. марта и у Доњем Милановцу од 11–15. марта.

в) Искази заробљеника и бегунаца

Врх[овна] Команда са О.бр. 1675 од 29. јуна 1917. г. доставља исказ жандарма поднаредника Душана Манојловића, родом из околине Књажевца, који је пребегао из бугарског ропства и дао ове податке, да су Бугари крајем фебруара и око Ускрса ове год[ине] издали наређење, да се сви мушкарци од 18–45 година старости пријаве војним властима ради регрутовања, а ко се не одазове позиву биће му породица интернисана, а кућа спаљена.

Врх[овна] Команда са О. бр. 17387 од 8. авг[уста] 1917. г. доставила је исказ заробљеника Мирона Антонова, редова 12 чете 3 батаљ[она] 47 буг[арског] пешад пука, који је на саслушању изјавио, да је видео у Србији, Пловдиву и Шумли Србе-регруте из наших старих области, Македоније и Албаније. Ово је исто изјавио и заробљеник из 9 чете 3 батаљ. 11. пука. (Врх[овна] Команда О. бр. 15481 до 4. јуна 19171. г.)

2) Протести поводом насилног регрутовања

Против овог нечувеног злочина устао је готово цео свет. Протести су се подизали са свију страна. А и само становништво, против кога је и уперен тај злочин, и ако тлачено и мучено, узбунило се против овакве свирепости.

Да поделимо ове протесте, према томе од кога долазе, на три групе, јер су и начини на који су изражени карактеристично различни:

а) Протести становништва из самих области у којима је вршено насилно регрутовање;

б) Званични протести наше Владе и протести наше штампе;

в) Протести из неутралних и савезничких земаља.

Од свих ових протеста, најглавнији је, по својој важности и непосредности, протест становништва, зато и почињем са излагањем, прво, са њиме.

а) Протести становништва

Нема непосредних доказа о томе, да ли је становништво из наших нових области, у прво време по окупацији, реагирало и протестовало против насилног одвођење у војску. Али ипак, према свему ономе, шта је све непријатељ починио у тим областима, и како се понашао према становништву, може се извести закључак, како се становништво односило према овоме злочину, као и према осталима.

Тако, зна се да је по окупацији у овим областима заведен један терористички режим, у коме су главну улогу играле комитаџије. Затим да је становништво, појединачно и местимично, негодовало па и противстајало томе режиму, због чега је режим постао бруталнији, јер су настала у маси убијања виђених личности по селима, туча, пљачка, одвођење у Бугарску становништва, па чак жена и деце и т.д. А то негодовање и противстајање бугарском режиму од стране становништва, несрећног и без одбране, представља једини начин очајног протеста. (*Извештај Министарства Унутрашњих Дела № 2231 од 30. априла 1916.*) Али, како тај протест, у то време није колективан и непосредно проузрокован насилним одвођењем у војску, то остављам да о томе доцније говорим, кад будем расправљао тему о расположењу народа према Бугарима. За сада, да се задржим на протесту, колективном и непосредном, који је подигло наше становништво из старих наших области, против насилног регрутовања.

И у осталим нашим областима Бугари су исто тако завели терористички режим. Злочин за злочином ређао се против нашега народа. Становништво није могло да подноси и трпи све те злочине и за то је почело да се прикупља и договара, шта му ваља чинити. И ако су бугарски листови фебруара пр[ошле] год[ине] објавили да ће регрутовање становништва почети и у тим крајевима, становништво, и пре тога дражено и

злостављано, побунило се и очајнички протестовало против овог срамног акта.

Побуна је избила почетком марта 1917. г. око Лебана, Куршумлије и Прокупља па се, затим, пренела и на све наше крајеве, окупиране од стране Бугара. Непосредан повод побуне је насилно регрутовање. Комисија, која је била одређена за рад у пределе око Лесковца и Лебана, буде враћена од становника једнога села у околини Лебана са изјавом, да је регрутовање противно међународном праву и да они, као Срби, не могу бити регрутовани за бугарску војску, пошто судбина тих области још није дефинитивно решена.

Бугарске власти, још раније извештане о нерасположењу народном, прикупе посаде војничке из околних места и поведу против овога села, да силом изврше регрутовање. Становништво се оружјем одупре, и тако избије побуна. На челу ове побуне био је Коста Пећанац.[24] У побуни је учествовало преко 10.000 људи и трајала је, са прекидима, готово преко целог лета. Против ове побуне Бугари су ангажовали око две дивизије и Немци једну. Побуњеници су у почетку имали успеха, али је главна снага побуњеника крајем марта разбијена, а по појединим крајевима остали су делови, који су и даље противстајали бугарском терору. По казивању двојице дезертера, ова се побуна пренела и у неке делове наших нових области, јер су, како тврде та двојица, видели да су из њиховог 5. допун[ског] Пешад[ијског] пука отишла два батаљона, да угуше побуну у Тетовском округу. Ову је вест донео наш пресбиро 5. авг[уста] 1917. г. Та два дезертера су Срби из Тиквешког округа и, као бугарски војници, на солунском фронту предали се савезничким трупама, и то један, јуан[уару] пр[ошле] г[одине], енглеским трупама, а други, јула, француским трупама.

Ова је побуна крваво угушена, али је за нас важно да констатујемо, да је она избила као један оправдан протест против једног крајње нечовечног и неморалног акта.

24 Константин Миловановић – Коста Пећанац (1879–1944), резервни официр, четнички војвода, учесник балканских ратова и два светска рата, у међуратном периоду председник Удружења четника.

Бугарски званични кругови не признају ову побуну за коју веле, да је само „акција једне разбојничке банде“, која је уперена против мирног становништва. Овакву је изјаву бугарска Влада дала преко свога званичног органа, „Еко де Булгар“ од 15. јуна 1917. г. у чланку, у коме се бави познатим протестним митингом у Женеви. Међутим, и ако се са бугарске званичне стране непосредно пориче побуна, ипак Бугари су посредно признали, да је било побуне.

_ _

Докази:

Из говора председника бугарске Владе Др. Радославова, приликом дебате у Собрању, 3. марта 1917. г., о пројекту закона „О уништавању разбојника у новим областима“, види се да је било побуне, јер је, том приликом, Др. Радославов признао, „да у новим крајевима има побуна“.

Врх[овна] Команда са О.бр.18234 од 6. септ[ембра] 1917. г. доставила је, у препису, писмени извештај једнога од вође побуњеника Косте Војиновића, рез[ервног] Пешад[ијског] п[от]поручника. Овај извештај пренела су два војника из чете војводе Косте. У извештају се детаљно описује побуна и узрок побуне.

Врх[она] Команда са О.бр. 16403 од 6. јула 1917. г. доставља следеће податке од двојице бугарских заробљеника:

„Побуна је избила око 2. марта пр[ошле] год[ине] у околини Прокупља. Вођа побуњеника је Коста Пећанац. Побуњеника је било око 15.000 и располагали су и митраљезима. Побуна се утишала почетком априла, али ни тада није угушена. Узрок побуне је насилно регрутовање“.

Врх[овна] Команда са Обр.16961 од 31. јула 1917. г. доставила је саслушање бугарског заробљеника из 11. буг[арског] пешад[ијског] пука, у коме заробљеник саопштава податке о побуни, сличне напред изнетим подацима.

Исказ Др. Антониса Атанијадеса, лекара, Грк по народности, који је за време побуне био у Србији. Овим исказом утврђује се, да је било побуне у означеним местима; да је крваво угушена и да узрок побуне насилно регрутовање.

Извештај проф. Р. А. Рајса, који је изашао у „Gazette de Lausanne“ од 12. септ[ембра] 1917. г. у коме описује побуну, која је, по његовим подацима, захватила била и неке крајеве наших нових области.

„Тан“[25] од 8. авг[уста] 1917. г. публиковао је једно писмо једног нашег учитеља, у коме се писму описује побуна.

„Gazette de Lausanne“ од 2. септ[ембра] 1917. г., доноси писмо које је наш војник Петар Илић, за време стражарске службе, примио од једног бугарског војника. Писмо је писао један од побуњеника своме брату, који се налази у једном нашем пуку, у коме му јавља да је побуна избила због регрутовања.

Најзад, „Near East“ од 14. спт[ембра] 1917. г. у чланку: „Бугари у Србији“, доноси један важан документ, који расветљује стање, које влада у покореној Србији. Овај је документ пао у руке савезничким трупама на Солунском фронту. Из овог документа, који је тачно преведен, види се, да су Бугари у Моравским окрузима вршили насилно регрутовање и да су се догодили „несрећни догађаји“ после одвођења ових регрута у Бугарску.

Текст поменутог документа гласи:

„Војно Министарство. Бр. 463.
Софија, 20. маја 1917. г.
Врло хитно
Врховној Команди, оперативна канцеларија
Ћустендил

У одговору на акт бр. 28012. од 13. маја 1917. г. и у вези са наређењем Министра Војног извештавамо Врх[овну] Команду да су неосновани гласови, који циркулишу међу војницима на фронту, а који се односе на то, да радници из моравске долине злостављају мирне пољске раднике. Такви гласови су циркулисали и у Краљевини, али је наређеном истрагом утврђено, да су претерани. До сад је откривено само неколико жалосних случајева, и то: 1) У околини Карлова; 2) у округу орханиском; 3) између Орханије и Мездре, и 4) у околини Бакарале и Канике.

Војном Министарству и Министарству Унутрашњих Дела су познати само ови случајеви, а за остале, о којима се извештава, не може се веровати. Као ствар факта може да се забележи, да су до доласка ових радничких регрута из Моравских округа, дезертирања међу српским војницима била малобројна, и да су била без икаквог договора и плана, јер су војници дезертирали само са оних места, где нису били чувани, као н. пр. из реквизиционих комисија, из резервних магацина и приватних имања на којима су радили. Али од доласка ових људи из Моравских округа ова дезертирања су постала врло честа. Војни Министар је недавно издао налог властима у Моравским окрузима, да похватају ове дезертере. Сва таква лица сада су послата у Пашмакли и у Широку Луку, где су кажњени са тешким радовима на путевима и са шибањем; после је издано телеграфско наређење и саопштено је свима Србима, како заробљеницима тако и онима који су интернирани и регрутовани из Моравских округа, да ће сваки, који покуша да дезертира бити убијен, кућа му спаљена, имовина конфискована, а фамилија депортирана у крпалијске округе; на исти ће начин и другови ових бегунаца бити кажњени, ако за времена не известе власти о њиховим намерама.

Војни Министар исто тако намерава, да пресели све српске ратне заробљенике као и остале Србе из прве и шесте дивизиске области у трећу и четврту, и да их сједини, у колико је то могуће, са Русима и Румунима. Истовремено је издано наређење свима лицима код којих су Срби као радници запослени, да их за време жетве врате у депое, а после ће бити употребљени за рад у лукама, на путевима и железничким линијама. Поред овога издано је наређење да се раздели међу бугарско становништво дуж целе бугарско-српске границе оружје и муниција, а исто тако да се оружје и муниција даде и свима оним лицима, која се налазе поред путева, којим би се могло побећи. Са обзиром на горе изнесено, Војни Министар моли Врх[овну] Команду, да

25 *Le Temps*, један од најважнијих париских дневника, излазио 1861–1942.

ово саопшти војницима на фронту и да им тако покаже како су ово гласови неистинити.

Генерал-мајор, Брадистилов[26]
шеф генерал-штаба Војног Министарства
(следују остали потписи)

б) Протест наше владе и наше штампе
1) Протест Владе

Против ове очите повреде једне одредбе Хашке Конвенције од 1907. г., наша је Влада уложила у два маха протест код сила потписница ове конвенције.

Први протест: 29. октобра 1916. г. Влада је, једном опширном нотом, протестовала против свих повреда одредаба Хашке Конвенције од 18. окт[обра] 1907. г. Ова нота достављена и бугарској Влади.

У уводу, који иде уз ноту, Председник Министарског Савета и Министар Иностраних Дела, указује на то, да је Краљ[евска] Срп[ска] Влада имала прилике, у неколико махова, да протестује код Влада сила-потписница Хашке Конвенције против поступака немачких, аустро-угарских и бугарских у заузетим нашим територијама; и да, овом приликом, чини то понова пред цивилизованим светом, због сурових повреда четврте Хашке Конвенције. Нота садржи 169 докумената, који означавају повреде разних чланова Хашке Конвенције. Сви ови документи квалификовани су у одељке. Други одељак односи се на повреду чл. 23. Хаш[ке] Конвенције, који говори против насилног регрутовања. У овом одељку изнето је шест докумената, којим се утврђује насилно регрутовање у нашим новим областима.

Други Протест: 27. фебруара 1917. г. Влада је упутила други протест потписницима Хашке Конвенције против поновних повреда изричних одредаба ове конвенције као и човечанских права у опште. Целокупно понашање непријатељских власти одликује се, готово на свима савезничким територијама, бруталношћу и безобзирношћу. Али, док је на другим местима то била последица моменталног ратног беса и жеље за пљачком, код нас то представља један читав систем, чији је циљ истребљење српског народа, било уништењем било претапањем насилним.

Протест се односи на однарођавање, насилно регрутовање и депортацију нашег становништва на окупираној територији. Што се тиче регрутовања протест гласи:

„29. окт[обра] пр[ошле] год[ине] Пов. № 7652, ја сам протествовао против бугарског регрутовања нашег становништва у заузетим областима противно чл. 23. Хаш[ке] Конвенције. После тога добивени су нови подаци којима се на несумњив начин утврђује ова бугарска повреда Међународнога Права.

1) Бугарски листови отворено пишу о регрутовању, које се врши у заузетим српским областима. Н. пр. у току прошле године, 26. септ[ембра] „Препорец“ јавља да су регрутне комисије почеле рад у свима новооослобођеним земљама; 6. окт[обра] „Дневник“[27] јавља да су сви тетовци од 15–50. година позвани пред регрутну комисију; 17. истог месеца „Мир“ јавља о испраћају регрута 3.000 из охридског, дебарског и струшког среза у Софију; 16. истог месеца „Народни Права“ јавља о прегледу регрута од 18–19 година и 37–50 пред кавадарском окружном комисијом; 21–25. истог месеца „Утро“ јавља о испраћају регрута из Приштине и Феризовића; 1. новембра исти лист, саопштава позив регрутне комисије у Скопљу, да јој предстану сви младићи из Скопља и скопљанског среза, рођени 1896, 1897. и 1898. год.; 12. истог месеца исти лист јавља о регрутовању младића из Качаника, Ораховца (Призренски округ) и Штипа; 9. дец[ембра] „Утро“ саопштава распоред рада регрутних комисија у Приштинском, Скопљанском, Тетовском и Охридском округу за класу 1918. г.; 14. истог месеца „Мир“ саопштава распоред рада регрутне комисије у Призрену за младиће из Призренског округа од 18–19. год.

26 Стоју Петков Брадистилов (1863–1930), бугарски генерал, учесник балканских ратова и Првог светског рата.

27 *Дневник*, дневни лист, излазио у Софији 1902–1944.

2) Међу заробљеницима нађена су лица регрутована на нашој територији. Н.пр. Коце Трајковић, Атанас Грозденовић, Атанас Ђорђевић, Тане Тодоровић, Милан Анђеловић, Алексије Матовић, Димитрије Петровић, Петар Лазаревић, Петар Митановић, Петко Цаца, Спира Трепковић, Наум Негровић, Христа Гицановић, Димитрије Софроновић и Александар Илијевић.

3) Проф. Др. Рајс, који је правио извиђај у битољским селима после нашег заузећа Битоља, тврди, да су Бугари покушавали да изврше регрутацију у тим селима. Јован Васиљковић из Душановца окр[уг] Крајински, који је пребегао из Србије у Румунију августа 1916. г., тврди да је пребегао из Србије због тога што су Бугари почелли узимати у војску све мушкарце од 15–30 година; то потврђују и друга два бегунца из окр[уга] Крајинскога. Један бугарски дезертер из 28. буг[арског] пешад[ијског] пука, који нам се предао 28. септ[ембра] 1916. г. каже да су Бугари у то доба били почели регрутовати све мађедонце од 18–40 год. Овакви докази наших бегунаца и бугарских дезертера о насилном регрутовању у заузетим местима под Бугарском не престају нам долазити. Овај протест оштампан је у књизи; „Le Martyre de la Serbie“[28] у Амстердаму.

Сем овога, наш је пресбиро у неколико махова објавио протесте против овог бугарског акта. Тако, 27. фебруара 1917. „Српске Новине“[29] су донеле овај извештај пресбироа: „Бугарски листови јављају, да је бугарска Влада наредила регрутовање у Поморављу. Раније, она је већ извршила регрутовање у српској Мађедонији. Обе те мере противе се Међународном Праву, по коме, становници заузетих српских земаља остају и даље српски држављани и не могу служити у страној војсци, а нарочито у Бугарској, која води рат против њихове властите земље. Крајње је нечовечно терати српске држављане, да, као бугарски војници, пуцају на своју браћу, која се налазе у српској војсци на Мађедонском фронту. Овакво насилно регрутовање туђих држављана није у овом рату извршила ни једна друга држава“.

Поред овога, пресбиро је у неколико махова објавио вести о побуни и узроцима побуне. Тако, н.пр. 9. марта, затим 20. окт[обра] 1917. г.

2) Протести наше штампе

„Српске Новине“ још од почетка свога изалажења на Крфу 7. априла 1916. г., доносиле су врло често, под разним насловима, извештаје о стању у Србији. Тако н.пр. „Како је у Србији“, „Патње Србијине“, „Из Србије“, „Страдање Србије“, „Бугари пљачкају“. Поред овога „Српске Новине“ су осудиле срамни бугарски акт насилног регрутовања наших држављана у овим чланцима: „Регрутовање нашег станвништва у Мађедонији“ у броју од 1. новембра 1916. год.; „Нота Краљ[евске] Срп[ске] Владе“, у овоме чланку објашњава се нота владе, која је упућена држава потписницама Хашке конвенције од 18. октобра 1907. год., и „Регрутација у Поморављу“ у броју од 2. марта 1917. год. Најзад „Српске Новине“ су готово сваки чланак из страних новина, који се односе на стање у окупираној Србији, прештампале. На пр. донеле су сва четири холандског новинара Смиса, који се односе на стање у Србији; затим чланак Д-р Гргура Јакшића[30] под насловом „Насилно регрутовање“. Овај је чланак изашао у Париском „Тану“. У овим чланцима, као и у осталим, улаже се протест против рђавог режима у нашим окупираним областима.

„La Serbie“[31] лист који излази у Женеви такође је врло често доносио извештаје о стању у Србији и улагао протесте против режима у нашој отаџбини.

И остали наши листови, који излазе у Солуну, повремено су доносили чланке посвећене рђавом стању у Србији. Против ових злочина, које су аустриске и бугарске војне власти починиле и чине у нашој Отаџбини, протестовали су и неки југословенски листови, као што су:

28 *Le Martyre de La Serbie: rapport officiel*, Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1917.

29 *Српске новине: службени дневник Краљевине Србије*, излазио на Крфу 1916–1918.

30 Гргур Јакшић (1871–1955), историчар, дипломата, професор универзитета. Током Првог светског рата био је аташе за штампу у српском посланству у Паризу и члан српске делегације на Мировној конференцији 1919. године.

31 *La Serbie: journal politique hebdomadaire*, говорни уредник Лазар Марковић, Genéve: L' imprimérie Laurent Reggiani, бр. 1–21, 1916–1919.

„Словенац“,[32] „Словенски Народ“[33] и „Хрватски Дневник“, најзад, да споменем и протест академског југословенског друштва у Женеви: „Вила“.[34] Овај протест штампан је у књизи: „Appel des étudiants serbes aux universités neutres du monde entier“.[35]

в) Протести са стране

а) Протестни зборови:

9. маја 1917. год. у Женеви одржан је збор најугледнијих грађана, који је, по саслушању многих говорника, осудио бугарска насиља, Као и насилно регрутовање. У резолуцији се каже, да збор осуђује насилно регрутовање које су Бугари извели, противно Међународном Праву и опште моралу. Апелује се на свест бугарског народа да престане са таквим насиљем. Детаљан рад овог збора изнет је у књизи „Le recrutement forcé des Serbes par les Bulgares“[36] Сем овога, о овоме збору изишли су детаљни извештаји у „Срп[ским] Новинама“ од 16. маја 1917. г. и у „Журнал де Женеву“[37] од 25. маја 1917. Г. Бувије,[38] који је председавао овом збору, добио је од г. Луји Фавр-а, председника швајцарског друштва за мир, писмо у коме осуђује, у име друштва, насилно регрутовање вршено од Бугара у окупираној Србији, и усваја донету резулуцију. О овоме донео је извештај лист: „Le Suisse“[39] од 23. маја 1917. г.

3. јуна 1917. г., у Лозани је одржан велики збор лозанских грађана. Збор је сазван од Комитета права и слободе („Comité pour le droit et la liberté“), ради протестовања против свих повреда одредаба Међународнога Права, а нарочито против насилног регрутовања. Збору је председавао проф. универзитета Г. Пеле.[40] У резолуцији, коју је збор донео, протестује се против насилног регрутовања. На овоме збору говорио је, поред осталих, и професор међународнога права Г. Др. Ниполд,[41] који ужива глас светскога научника. О овоме збору изашао је детаљан извештај у: „Gazette de Lausanne“ од 16. јуна 1917. г., као и у књизи: „Le recrutement force des Serbes par les Bulgares“.

б) Протест Лиге неутралних земаља.

Холандска секција лиге неутралних земаља („Ligue des payes neutres, seet. Hollandaise“) издала је априла пр[ошле] год[ине] један протест у коме се говори о свирепостима у Србији, учињеним од Аустријанаца, Мађара и Бугара. У протесту се каже, да је лига све доказе о овом неделима подвргла строгој критици и, на основу тога, не устручава се да изрази тешку оптужбу против управе аустро-бугарске у Србији. Овај протест штампан је у листу: „Nouvelles de France“ под насловом: „Les atrocites en Serbie“.[42] У протесту су сви злочини груписани у четири одељка: Депортација, Атантат на националност, Регрутовање и Рђаво поступање.

в) Протести штампе и појединих личности:

1) Лозански професор Г. Heyss који је обишао окупиране области у листу: „L`Action“ од 16 фебр. 1917. г. описује се зло стање у Србији и протестује.

2) Холандски проф. Г. Треб објавио је један чланак у холанд[ском] листу: „Телеграф“[43] под називом: „Србија и неутралне државе“ у чланку г. проф. протестује против свих насиља у

32 *Slovenec*, водећи лист политичког католицизма у Словенији 1873–1945.

33 *Slovenski narod*, први словеначки дневни лист, водеће словеначко либерално гласило 1868–1943.

34 *Вила* – удружење југословенских студената у Женеви.

35 *Appel des étudiants serbes aux universités neutres du monde entier*, Genève: Vila – Société des etudiants serbo-croato-slovène, [1917.] (*Апел српских студената упућен неутралним универзитетима широм света*).

36 *Le recrutement forcé des Serbes par les Bulgares: protestations publiques de Genève et Lausanne*, Genève: Journal „La Serbie“, 1917. (*Присилно регрутовање Срба од стране Бугара*).

37 *Journal de Genève*, швајцарски политички дневник, излазио 1826–1998.

38 Бернар Бувије, (Bernard Bouvier, 1861–1941), филолог, професор Универзитета у Женеви.

39 *La Suisse*, швајцарски политички дневник, излазио 1898–1994.

40 Луј Пеле (Louis Pelet, 1869–1941), професор хемије на Универзитету у Лозани, председник Швајцарског друштва хемичара.

41 Отфрид Ниполд (Otfried Nippold, 1864–1938), швајцарски правник, судија и пацифиста. После рата је постао професор Универзитета у Берну.

42 „Злочини у Србији“ (фр.).

43 De Telegraaf, холандски политички дневник, излази од 1893. до данас.

Србији. Поводом овог протестног чланка, бечки лист: „Politische Korrespondenz“[44] је, по предходном интервју бугарског Министра Војног ђенерала Најданова,[45] напао проф. Треба, да служи неистини. Г. проф. је одговорио у „Nieus van den tag“[46] утврђујући понова све оптужбе против аустро-бугарског режима. (По Агенцији Балканској од 31. авг[уста] 1917. г.)

3) Холандски новинар Г. Симс, у листу: „Телеграф“ у октобру 19117. г. објавио је четири чланка о стању у Србији. Први чланак штампан је 12. окт[обра]. Те чланке прештампао је и лондонски: „Тајмс“,[47] а донеле су их и наше: „Српске Новине“. У чланцима се износи несносно и очајно стање у Србији и осуђује такав режим. Ове чланке, новинар Симс је писао на основу свога личног опажања, и његове госпође, јер је у Нишу пробавио до 16. авг[уста] 1916. г. а његова госпођа до 13. септ[ембра] 1917. г.

4) Лозански професор универзитета Г. Др. Р. А. Рајс, у допису своме који је изашао у: „Gazette de Lausanne“ од 8. авг[уста] 1917. солидарише се са протестним збором у Женеви и усваја његову резолуцију. Сем овога, Г. проф. је врло често у истом листу, износио детаље о бугарским зверствима и уједно протестовао. Тако н.пр. у бројевима од 3. окт[обра] 1917. г.; у бр. од 6. септ[ембра] пр[ошле] г[одине]; у бр. од 7. окт[обра] пр[ошле] г[одине] и др.

5) Леон Савајџијев, директор Балканске Аганције у Женеви, бугарски поданик, бивши библиотекар у бугарском Министарству финансија, у листу: „La Genevoise“[48] од 7. окт[обра] 1916. г. осудио је и протестовао против насилног регрутовања, вршеног од стране Бугара у нашим новим областима. Сем овога, Балканска Агенција је у више махова у току ове год[ине] доносила извештаје и износила поједине случајеве о крвавом режиму у нашој Отаџбини.

6) Отокар Рибар, Словенац, народни посланику бечком парламенту, држао је говор у парламенту 28. јуна 1917. г. у коме је, поред осталога, осудио зверско поступање аустро-бугарско и окупираној Србији. О овоме су донели изештаје словеначки листови: „Словенац“ и „Словенски Народ“ од 30. јуна 1917. г.

Што се тиче протеста, који су се појављивали у штампи савезничкој и неутралних земаља, у бројио сам у ред протеста све вести које су се односиле макар и на констатацију злочиначког и неморалног режима непријатељског у нашој Отаџбини, јер, на крају, свака таква вест представља у суштини протест.

1) „Les bulgares peints par eux-mêmes, par Victor Kuhne“.[49]

Ову је књигу, на основу докумената и коментара саставио Виктор Кун,[50] са предговором Огиста Говена.[51] У књизи је нарочито посвећен један одељак насилном регрутовању, које се утврђује непосредним доказима, црпљеним из саме бугарске штампе. Та књига је уједно и протест против свих злочина, које је Бугарска починила у окупираној Србији.

2) „Journal de Guerre“ од 25. авг[уста] 1917. г. у чланку: „Срби и аустриски мир“ осуђује регрутовање, вршено у новим као и у старим крајевима наше Отаџбине.

3) „New Europe“[52] од 13. маја 1917. г. протестује против највеће и последње неправде, која је извршена насилним регрутовањем од стране Бугара.

4) „Комершал“ амерички лист, од 9. јуна 1917. г. протестује против насилног регрутовања у чл[анку]: „Бугари насилно регрутују Србе“. Ова је чланак писан на основу података црпљених из бугарских листова.

5) „The Morning Post“[53] од 14. септ[ембра]

44 Politische Korrespondenz, аустријски политички дневник, излази од 1876. године.

45 Калин Најденов (1865–1925), генерал и политичар, бугарски министар војни (1915–1918).

46 *De Courant/Het Nieuws van den Dag*, холандски политички дневник, излазио од 1893. године.

47 *The Times*, британски политички дневник, излази од 1785. године.

48 *Le Genevois*, швајцарски политички дневник, излази од 1875. године.

49 Victor Kuhne, *Les bulgares peints par eux-mêmes. Documents et commentaires*, Lausanne/Paris: Libraire Payot 1917.

50 Виктор Кун (Victor Kuhne, 1887–1919), швајцарски лекар, епидемиолог и хирург, члан медицинске мисије у Србији током балканских ратова и Првог светског рата. Водио борбу у штампи против клеветања Србије.

51 Огист Говен (Auguste Gauvain, 1861–1931), француски правник, новинар и дипломата.

52 *New Europe. A Weekly Review of Foreign Politics*, британски недељни политички магазин (1916–1920).

53 *The Morning Post*, конзервативне британске дневне новине, излазиле 1772–1937

1917. г. осуђује и протестује против свих злочина, чињених, у окупираној Србији, од стране Бугара и Аустријанаца.

6) „The Manchester Guardian“[54] од 14. авг[уста] 1917. г. такође протестује против аустро-бугарског режима у Србији.

7) „Тан“ од 16. маја 1917. г. доноси чланак Др. Гргура Јакшића, под насловом: „Насилно регрутовање“, у коме се протестује против регрутовања и одвођења мушког становништва у војску.

8) „Le nuovo Journale“ од 18. маја 1917. г. доноси извештај из Берна о побуни у Србији због насилног регрутовања.

9) „Near East“ од 14. септ[ембра] 1917. г. у чл[анку]: „Бугари у Србији“ доноси један важан документ, који је цитиран у одељку: „Протести становништва“. Затим, исти лист од 21. септ[ембра] 1917. доноси извештај Др. Ферије́ра, М. Мишела и М. К. од Ватевила, који су, као делегати међународног Црвеног Крста, путовали по Бугарској и обишли логоре у којима су смештени наши заробљеници. По томе извештају, стање интернираних као и заробљеника је очајно. Међу интернисаним има и деце од осам дана и стараца од 80 година.

10) „Фронте Интерно“ од 26. јуна 1917. г. доноси допис из Женеве, по коме су се побунили крајеви: Соко-бањски, лесковачки и врањски због насилног регрутовања.

11) „Тан“ од 2. маја 1917. г. доноси извештај о побуни у крајевима окупираним од Бугара, која је избила због насилног регрутовања.

12) „Le petit Parisien“[55] од 10. априла 1917. г. и „Echo de Paris“[56] од 11. апр. 1917. г. доносе извештај о побуни.

13) „Нова Антологија“, италијански часопис, свеска бр. 1092 од 16. јула 1917. г., у рубрици: Приказ књига и ревија, приказао је протестну ноту Владе српске од окт[обра] 1916. г.

14) „L'expres du Midi“[57] од 9. нов[ембра] 1916. г. доноси такође приказ наше: „Плаве Књиге“, која је упућена свима државама потписницима Хашке Конвенције од 1907. г.

15) „La presse associé“[58] од 14. дец[ембра] 1916. г. и „L'Éclair Courtois“ од 18. нов[ембра] 1916. г. доносе извештаје о насилном регрутовању наших држављана од стране Бугара.

3) Држање и одговори бугарских званичних кругова

На протесте наше Владе и стране штампе из 1916. године о бугарском насилном регрутовању нашега становништва, бугарска Влада није одговорила и ако је и њој достављена наша „Плава Књига“.[59] Она је сматрала да Србија више не постоји; да је оно, што је привремено окупирала, потпуно и заувек њено и да, према томе, о својим поступцима не треба никоме да даје рачуна. Због таквог схватања, које је резултат болесних тежњи за хегемонијом на Балкану, а поткрепљено вером у непобедивост Немачке, Бугарска је била безобзирна у својим поступцима, како према тамошњем нашем становништву тако и у осносима према нашим званичним круговима: Срба треба да нестане! И потпомогнута тим истим узвиком од стране Аустро-Мађара, она се осетила потпуно слободном у избору средстава за разоравање једнога народа. Једним гестом хтела је да прекине везу између садашњице и прошлости и да један народ, са тако великом историском прошлошћу, претопи у свој народ. У тој тежњи, она је, с једне стране, забранила ма какву везу нашу са тим покрајинама, не признавајући ни наш Црвени Крст, и ако по Женевској Конвенцији[60] из 1906. г. Црвени Крст није везан за територију једне државе већ је уз војску, ни наш Обавештајни биро, основан по чл. 14. Хаш[ке] Конвенције; с друге стране, сматрајући тамошње становништво као своје, она је све, што би носило ма и најмањи знак српскога, безобзир-

54 *The Manchester Guardian*, британске дневне новине, 1959. преименоване у *The Guardian* (1821–данас).

55 *Le petit Parisien*, француски политички дневник, излазио 1876–1944.

56 *Echo de Paris*, француски конзервативни политички дневник, излазио 1884–1944.

57 *L'Express du Midi*, политички дневник из Тулуза (1891–1938).

58 *PA Media* (раније *The Press Association*), британска новинска агенција, постоји од 1868.

59 Није јасно о којој се књизи ради. Постоје четири „Плаве књиге“ српске владе, али све из 1914. године.

60 *Женевске конвенције* – четири међународна споразума потписана у Женеви (1864, 1906, 1929. и 1949), којима су успостављени принципи по којима су земље потписнице обавезне да се понашају према непријатељским војницима и цивилима за време ратних сукоба.

но ништила.

Али, дани су протицали, а сваки од њих је ништио, једну по једну, од ових, колико смешних толико и апсурдних, жеља бугарских, докле једнога дана чак и Бугарска није дошла до сазнања, да је немогуће уништити и претопити један народ у други, и да ће, ипак, доћи дан када се морају положити рачуни за све што је учињено у тим нашим областима. И на буру од протеста, који су се низали један за другим, нарочито у првој половини 1917. године, бугарска Влада и други званични представници бугарски, похитали су са изјавама и покушали да бране своје злочиначке поступке у тим нашим покрајинама.

Поводом протестног збора у Женеви, бугарска Влада је, преко свога листа: „Еко де Билгар“ од 25. јуна 1917. г., први пут, дала своју изјаву о својим поступцима у нашим областима, окупираним од ње. У том одговору, бугарска Влада вели, да је збор женевских грађана био беспредметан и одбија оптужбу да је регрутовала наше становништво у старим нашим областима; признаје, да је вршила само у нашим новим областима. „Оно што Срби представљају као регрутовање у старим областима, то су само административне мере, учињене у корист мира становништва и ради сигурности комуникација у позадини наших армија и армија наших савезника, које се боре на солунском фронту. Ни један становник у крајевима Мораве и Тимока није узет у бугарску војску и ми позивамо Србе да противно докажу. Што се тиче Маћедоније, Бугарска је била код своје куће од дана када су вештачке границе, трасиране Букурешким Уговором, укинуте. „Најзад, у оправдању регрутовања у Маћедонији, бугарска Влада наводи и тај разлог, да јој је и сам Тројни споразум признао право на Маћедонију.

Као што се види из ове једине званичне изјаве бугарске Владе о насилном регрутовању, не признаје се да је вршено насилно регрутовање у нашим старим областима и наводи само „извесне административне мере“...

Сем ове изјаве бугарске Владе, постоје друге изјаве, њених званичних представника на страни, сасвим противне овој изјави владиној.

Тако, на протест нашег пресбироа од 27. фебруара 1917. г. (13. марта п.н.) о насилном регрутовању становништва у нашим старим областима, бугарска легација у Берну одговорила је преко „Neue Zürcher Zeitung“[61] од 26. марта 1917. г. Овај одговор ишао је и у „Журнал де Женев“[62] од 28. марта 1917. г. „ У саопштењу од 13. марта 1917. г. српски пресбиро с Крфа је протестовао против регрутовања, које је наредила бугарска Влада у Маћедонији и у областима Мораве, као нечег што је противно начелима међународнога права, Краљ[евско] буг[арско] посланство полаже важност на то, да примети, да бугарско регрутовање у овим крајевима одговара потпуно дубоким патријотским осећајима становништва ових области, пошто су оне у етничком погледу бугарске земље.“ Затим, бугарско посланство позива се на руског правника Др. Мартенса,[63] који у своме делу о међународном праву заступа гледиште, да онај ко у ослободилачком рату поседне територију, коју хоће да ослободи, има права, да узима у њој трупе и послужи се њима против угњетавача. (св. III стр. 252.) Као што се види из ове изјаве бугарске легације у Берну, која несумњиво ради по инструкцијама своје Владе, признаје се да је вршено регрутовање у нашим старим областима.

Затим, 3. априла 1917. г. у листу: „Der Bund“[64] публикован је извештај бугарске телеграфске агенције, у коме се побија извештај српскога пресбироа о устанку у Србији.

Побуна, по тој вести, буг[арске] телеграф[ске] агенције, није било већ само акција једне комитске банде, образоване у циљу пљачке мирног становништва.

Најзад, по „Хрватском Дневнику“ од 26.

61 *Neue Zürcher Zeitung*, швајцарски политички дневник (1870–до данас).

62 *Journal de Geneve*, швајцарски политички дневник (1826–1998).

63 Фјодор Фјодорович Мартенс (Friedrich Fromhold Martens, 1845–1909), руски правник естонског порекла, сређњак за међународно право, дипломата, члан Савета Министарства иностраних дела Руске империје од 1881. године.

64 *Der Bund*, швајцарски политички дневник (1850–до данас).

окт[обра] 1917. г., бугарски посланик у Бечу, Тоше, имао је разговор са југословенксим послаником у бечком парламенту, Отокаром Рибаром, коме је, у разговору, бугарски посланик призано, да су Бугари вршили регрутовање и у нашим старим областима, јер, Бугарска сматра, да су те територије, које је посела, њене. (в. Женевски лист:[65] „Србија" од 18. нов[ембра] 1917.г.)

Ово су у главном изјаве бугарских званичних кругова о насилном регрутовању у Србији, које су, у једном делу, у очитој међусобној противности. На име, бугарска Влада не признаје, да је вршено насилно регрутовање и у нашим старим областима, док га друге изјаве признају.

4) Закључак

У изјави бугарске Владе од 25. јуна 1917. год., вели се, да регрутовање у нашим старим областима није вршено, већ да су примењене извесне „административне мере", ради умирења становништва, буњеног агитацијом неколико фанатика, и ради осигурања позадине њених армија и армија њених савезника, које се боре на солунском фронту". А да би остала верна тој изјави, покушала је да побуну, која је захватила скоро све наше области окупиране од ње, представи као акцију незнатну једне разбојничке банде, која превенствено пљачка и убија мирно становништво. У томе циљу Бугарска је похитала да донесе и један закон! Према вестима бугарских листова: „Зарја", „Народни Права" и „Работнически Весник"[66] од 3. марта 19171. г., у Собрању је било тога дана прво читање законског пројекта: „О гоњењу и Уништавању разбојничких чета у новим областима".

Међутим из свега што је изнето у овоме реферату у одељцима: о регрутовању и о побуни, несумњиво је утврђено, да је насилно регрутовање вршено и у нашим старим областима. О овоме, најзад, речито говоре и изјаве бугарских представника у Берну и Бечу. Затим, није било акције једне комитске банде, као што представља бугарска Влада, већ побуна свега становништва, у којој су узеле учешћа чак и жене и деца, а у циљу да се становништво ослободи, пљачке убијања, регрутовања и свега другог што му је бугарски режим наметнуо. И, на крају, баш те „административне мере" узрок су овако очајничком протесту народном.

Најзад, протести из неутралних земаља, у чију се објективност и праведљивост не може да посумња чак ни са бугарске стрене, очито сведоче да је стање онако као што смо ми представили.

Према овоме, изјава бугарске Владе о насилном регрутовању у нашим старим областима, као и о побуни, је једна лажна и срамна одбрана.

Што се тиче оног дела изјава бугарских посланика у Бечу и Берну, у ком се признаје, да је Бугарска регрутовала и у нашим старим областима због тога, што су те земље, у етничком погледу, бугарске земље и да, према томе, регрутовање одговара дубоким патриотским осећајима становништва, најбоље је демантован побуном становништва.

Односно Мађедоније и насилног регрутовања нашег становништва у њој, изјаве бугарских званичних кругова су једнодушне. У свима изјавама се тврди, „Да су Бугари што се тиче Мађедоније код своје куће још од дана када су насилно трасиране границе Букурешким Уговором, укинуте." Следствено томе и регрутовање је оправдано!

Према овако представљеном стању ствари, становништво Мађедоније требало је Бугаре да дочека и прима као браћу и ослободиоаце, а Бугари, долазећи у свој народ, донесу му слободу, љубав, мир и све друге погодбе за правилан и нормалан живот.

Међутим, ево шта говоре подаци о тим „братским" односима: Извештај Министарства Унутрашњих Дела од 28. априла 1916. Пов. № 1859, гласи да су Бугари убили: попа Ванђела из села Бача, среза мориховског; Делу Враговића, Петра Крчаковића, попа Јована Н. и његовога брата Петра, сви из Брода; Стојана Димитрије-

65 Вероватно: *Journal de Genève*.

66 *Работнически вестникъ*, бугарски социјалистички и комунистички лист (1897–1937).

вића, Косту Михајловића из Бача. По извештају Министарства Унутрашњих Дела од 27. апр[ила] 1916. г. Пов. № 2148. син Нецип-Османа Алића, у селу Дукици, општина Велико-чесменска, срез подградачки, убио је из пушке бугарског војника због пљачке и отмице. Због [тога] је од стране бугарских власти била читава хајка на становништво. По истом извештају у срезу струшком влада нечувен терор, убиства и пљачке. Убијени су: Миле Марковић и Димитрије Танасковић из Лабуништа; домови Марка Ставрића и Анђелка Ивановића учитеља из Јабланице опљачкани; Алил Атанасковић кмет, Хусеин Чауш, Мустафа Асан, сви из с[ела] Преројаца, убијени. Из Охрида ухапшени: Димитрије Зорчевић, Петар Тихон, Темељко Поповић, апотекар, и Радисав Поп-Христић, одведени и не зна се шта је са њима.

По извештају Министарства Унутрашњих Дела Пов. № 2231. од 30. авг[уста] 1916. г., Бугари су одмах по уласку у наше крајеве почели са пљачком и убијањем, нарочито су гонили оне који су се називали Србима. По том извештају Бугари су убили: у Куманову, Данила Цакића, Обрада Драгоманског, Денка Чуму; у Старом Петричу, Блажу Смиљанског. Затим, тукли Јована Тасића из Четирци, зато што је казао да је Србин; он је од рана умро. У манастиру Св. Оца Пчињског Прохора убијена су три свештеника и игуман манастира Владимир, зато што су чували српске војнике.

Извешај Владиних Комесара у Солуну од 9. авг[уста] 1916. г. Пов. № 4276, на основу исказа повереника, представља насиље и терор у Мађедонији.

У нашој „Плавој Књизи“ од октобра 1916. г. цитирано је такође још маса других докумената о насиљу и зверствима од стране Бугара у Мађедонији.

Тако, тамо је цитиран извештај Министарства Унутрашњих Дела од 26. јуна 1916. г. о саслушању Ђорђа Диаскиса, пекара из Ђевђелије, који је пребегао из бугарског ропства и у старој Бугарској видео масу интернираних грађана из Мађедоније, међу којима има и жена и деце, као: Марију Андоновић из Богданче, Епсу Чекан из Ђевђелије са ћеркицом од 6. година; Марију Н. из Сефова, Кату Бабунску са петоро деце. Затим, видео је кад су Бугари убили осам грађанина из Ђевђелије.

Извештај Министарства Унутрашњих Дела од 27. окт[обра] 1916. г., састављен из података, које је дао један поданик једне неутралне земље, да су нарочито мучени и убијани они учитељи који су раније били егзархисте па доцније прешли Србима. Извештај Министарства Унутрашњих Дела од 28. фебруара 1916. по саслушању Петка Митковића из Велеса: „По доласку бугарске војске у Мађедонију одмах су отпочеле пљачке и убиства; многе куће спаљене, а становништво одведено некуд. У Велесу бугарске комите одмах су почеле са пљачкањем и убијањем. У Св. Граду упалили су кућу Стојана Несторовића и убили Јордана Богдановића.

Из извештаја делегата одбора међународног Црвеног Крста, Г. Г. Др. Фериа. М. Х. Михелиа и М. К. од Ватвила, од августа пр[ошле] год[ине], види се да су у логорима интернираних наишли на велики број из Македоније, међу којима има и жена и деце. „Народни Правда“ од 25. јан[уара] 1916. г. јавља да је 500 Срба из Македоније експедовано за Софију. Исти лист, у броју од 23. јануара 1917. г., јавља да су, за председнике општина, учитеље, попове и среске начелнике, постављени комитаџије и да се, у тим крајевима, осећа потреба за чвршћом руком.

Из свега овог изложеног, јасно је, да је неоснована тврдња бугарска, да су, што се тиче Македоније, код своје куће, јер се тек не би свој рођени народ и своја кућа овако нечувено и страшно разоравали.

Али и са једног специјалног разлога Бугари, у Македонији, нису код своје куће.

У узајамном спору нашем о томе, чији је то народ, неоспорна је истина, да је македонски живаљ, у колико није чисте српске националне свести, део југословенског племена; да примимо дакле, да тај део те флотантне масе, како их назива проф. Цвијић, нису изразито ни српске ни бугарске, али је неоспорно и ван сваке дискусије, да тај део по свему припада југословенској заједници. Ту истину не могу ни

Бугари поређи. И, према томе, решење о будућности ове југословенске провинције спада у опсег југословенског проблема, који је већ добио карактер општег европског питања и чије ће решење, вероватно, донети крај овога рата. У формулисању, пак, тога проблема Бугари нису учестовали. Они су се, не само одрекли југословенства и изјаснили против ослобођења и уједињења Јужних Словена, већ су се и борили против таквог решења, одричући се уопште и свога словенског порекла. И самим тим што су себе ставили у такав однос према Југословенима, губе права на мешање и чисто југословенске односе и да себи присвајају једну земљу, чији је југословенски карактер потпун и јасан, а бугарски, у најбољем случају по њих, непотпун и недоказан. Са овога, апсурдно је тврдити да је оно „наша кућа", које смо се сами одрекли и са којом смо прекинули сваку заједницу.

Са друге стране, у формулисању и решавању југословенског проблема ми смо се толико заложили, да смо наше, уже, српско питање спојили и претопили у питање југословенског ослобођења и уједињења. И када ми сада тражимо Македонију, ми је тражимо, поред наших јаких српских разлога, у име ослобођења и уједињења свих јужних словена у једну државу, којој има да припадне и Македонија.

Што се тиче цитата, у изјавама бугарским, из дела о Међународном Праву од Мартенса, налазим да је без вредности (Traite de droit international, III vol).[67] Гледиште научара[68] Мартенса је неоспорно тачно, да ослободилац има права да, са ослобођене територије купи војнике, ослобођене саплеменике, и води их против угњетача. Али, овде није тај случај! Напротив, према свему изложеном у овом реферату, Бугари се у свим областима појављују као завојевачи и угњетачи, по томе, одвођење становништва са те територије у бугарску војску је акт насиља, акт *насилноī реīрутовања*.[69]

(Државни архив Србије, ЗРе, I, ф 23, ī 8)

Приредили:
Проф. др Алексеј Тимофејев
и др Горан Милорадовић

67 Fedor Fedorovich Martens, *Traité De Droit International*; Vol. 3, Paris: Chevalier-Marescq et cie., 1883. (Трактат о међународном праву, фр.)
68 Научар – научник.
69 Наглашене речи у извору.

Слободан Богдановић

ЈЕСЕЊА ПРОВАЛА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ У БЕОГРАДСКУ ПАРТИЈСКУ ОРГАНИЗАЦИЈУ[1]

Апстракт: У раду се разјашњавају околности у којима се нашао Покрајински комитет за Србију, након велике Мартовске провале 1942. године. Све последице удара на борбени кадар и симпатизере у борби са окупатором и апаратом квислиншке управе су се одразиле на партијско деловање у окупираном Београду и Србији. Партија у Београду се на јесен 1943. поново нашла на великом удару сила насупрот њој, иако је прошло тек више од годину дана, када је губитак био немерљив у људству и степену организације.

НОВЕ ПРОМЕНЕ ОКУПАЦИОНОГ РЕЖИМА НА ЈЕСЕН И ЗИМУ 1943. ГОДИНЕ

Поводом назнака које су указивале на скору капитулацију Италије и могућег искрцавања Савезника на јадранску обалу, Адолф Хитлер је 6. августа 1943. године реорганизовао Команду Југоистока, којој је припадала и Србија, на следећи начин:

1. Оперативну команду над делом југословенског простора поверио је генералу Лотару Рендулицу и његовој II оклопној армији.

2. Задржао је генерала Лера у Грчкој на челу Команде групе армија Е.

3. За врховног команданта Југоистока је поставио фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса, с тим, да су му Рендулиц и Лер били подређени. Вајкс је командовао и Групом армија Ф.

На челу Команде Југоисток–Србија је поставио генерала Ханса Фелбера, који је у војним питањима био подређен Вајксу, а по територијално-управним питањима непосредно му је била претпостављена Команда сувоземних снага (ОКХ). Њему су били потчињени и команданти у НДХ, Албанији и на Цетињу. У НДХ је то био Глез фон Хорстенау, Албанији Кулман, после њега Гајб, а на Цетињу генерал Крајпер.

ФРАНЦ НОЈХАУЗЕН И ХЕРМАН НОЈБАХЕР

У Србији је Управни штаб Харалда Турнера укључен у састав Генералштаба тј. Оперативног штаба војног заповедника у Србији. Успостављена је превага војне управе над цивилном. За новог представника Министарства спољних послова у Србији, постављен је Херман Нојбахер, који је допринео заједно са вишим вођом генералом Мајснером, да се ослаби утицај Нојхаузена као Герингoвог главног опуномоћеника за привреду у Србији, укључивањем његове управе у Управно-привредно надлештво војног заповедника.

Херман Нојбахер је дошао на ту функцију уместо Феликса Бенцлера, који је ту дужност вршио од 1941. године. Нојбахер је имао далеко већа овлашћења од свог претходника, јер му је лично Хитлер дао одрешене руке да обједини све снаге у борби против комунистичког покрета, фаворизујући домаћу квислиншку власт, указујући јој више поверења давањем већег степена самосталности. За разлику од Мајснера, Нојбахер је био за много блаже одмазде над становништвом, док је Недић био за благо по-

1 Рад представља прерађени део интегралног мастер рада под називом „*Специјална полиција и Комунистичка партија од Мартовске до Јесење провале 1942–1943. године*“, одбрањеног 2018. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду

ступање према четницима, њиховим јатацима и таоцима[2]. У оквиру Нојбахерове политике, раније квоте за стрељања су стављене ван снаге. Под новим околностима, генерал Недић је отишао у посету Хитлеру 19. септембра 1943. године. Упркос новонасталој ситуацији, није добио никаква територијална проширења али му је Хитлер обећао да ће добити команду над Српском државном стражом и Српским добровољачким корпусом од СС генерала Мајснера, са чим се одуговлачило услед противљења самог Мајснера.

РЕКОНСТРУКЦИЈА КВИСЛИНШКЕ ВЛАДЕ И УВОД У ОКТОБАРСКУ ПРОВАЛУ 1943. ГОДИНЕ

Недић је 5. новембра 1943. године реконструисао владу. Танасију Динићу је одузео ресор Министарства унутрашњих дела, које је доделио самом себи. Драгом Јовановићу је укинута функција шефа Државне безбедности у рангу Министарства, који је од тада обављао само функције управника Града Београда и председника Београдске општине, што су и даље биле респектабилне позиције, знајући да је Специјална полиција била одговорна њему за свој рад.

На обнови Месног комитета Партије, у пролеће и лето 1943. разореног претходним акцијама окупатора и Специјалне полиције, радили су чланови Покрајинског комитета на челу са Благојем Нешковићем, Петар Стамболић и Василије Буха. Од ранијег партијског кадра је остало око стотинак људи, рачунајући у ту бројку чланове и симпатизере. Обнова се вршила споро, лично од особе до особе. Партијска активисткиња Јелена Поповић је руководила кадровима у Индустрији мотора у Раковици преко радника Илије Прице, држећи на вези око седамдесетак помагача Народноослободилачког фонда, чији је циљ био сакупљање новца, разноврсног материјала и одеће, намењених за даљу борбу. У Министарству пољопривреде и Министарству просвете, на вези је имала Веру Перишић и Воју Магазиновића. Такође је одржавала контакт са великом групом илегалаца тзв. „Центар“, коју су чинили Стојан Милановић, Душко Јовановић, Обрад Папић и Аћим Цицмиловић, као и са Душаном Богдановићем, потпредседником Народне Сељачке странке, чувеним биологом Синишом Станковићем и другима. Преко Даре Стефановић је организовала састанак Станковића и Благоја Нешковића у Кабларској улици на коме би се разговарало о приступању покрету поменуте двојице и других некомуниста.[3]

Нешковић је у лето 1943. године упознао Василија Буху са Јеленом Поповић. Њих двоје су добили партијски задатак да спроведу у живот обнову гранањем разорене београдске организације. Поповићева је отркривена јула 1943. године тако да је морала да се склони у илегалу код Миле Зркић, у Торлачку улицу. Њене везе је преузео Василије Буха. О тим временима Јелена Поповић је у својим сећањима навела да је у Београд дошла по партијском задатку у пролеће 1941 године. Након убиства илегалца Мирка Томића, требало је да успостави везу са извесним инжењером у Индустрији мотора у Раковици, ради израде лажних докумената. Преко једног младића који се звао Михаило Бартоњак Поповићева је ступила у контакт са инжењером Глишићем и радником Илијом Прицом, који се састајао лично са секретаром Покрајинског комитета Нешковићем, који ју је на пролеће 1943. године одвео у стан брачног пара, Оливере и Мирка Парезановића у Ластиној улици. Тај стан је од прве године рата користила Техника ПК. Стан је имао изграђено склониште испод степеништа. Парезановићи су радили као чиновници у Управи града. Секретар Нешковић је према њеним речима, на лето те године, упознао са Василијом Бухом како би обновили разорену партијску организацију. Радник Технике ПК, Србијанка Букумировић јој је давала материјал за штампу који се налазио у стакленим флашама са дуплим дном. Она је тај материјал предавала Светиславу Каначком који је

2 Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, 278

3 *Београд у рату и револуцији, II*, 466.

био задужен за Технику ПК. Такође, њен задатак је био да формира и веже групе илегалаца који би били спроведени у одреде или радили илегално у градским условима. Поповићева је побегла из куће у Ластиној улици, у току самог упада службеника Специјалне полиције. У провали, за коју је био крив Василије Буха, када је реч о Техници ПК, Букумировићева се држала чврсто, не одавши ништа, тако да је зауставила даљи продор у организацију. Обезбеђена су документа за радник фабрике Икарус, тако да су Поповићева и други, отишли у Земун, а затим на слободну територију.[4]

Секретар Благоје Нешковић, се августа месеца 1943. године, вратио са војно-политичког саветовања у Шумадији. Са њим је дошла и Вера Милетић, члан Окружног комита за Пожаревац, са задатком да преузме везе од Василије Бухе, као и да буде привремени руководилац месне организације док се не формира нови МК. После Благоја Нешковића, Буха и Милетићева су у том тренутку били најбитнији чиниоци партијске организације у Србији. Вера Милетић је становала у у стану Парезановића у Ластиној 9, где се налазило складиште Технике ПК. пре одласка на слободну територију у јесен 1943. године, Нешковић је Милетићевој предао на везу партијске раднике, избегле Словенце, Павла Прегела и Ивана Светела, како би направили илегалну радио станицу. Почетак ове велике провале почиње хапшењем, почетком септембра, делова групе Душана Јовановића Буквара, Обрада Папића и Стојана Милановића. Једини који је остао жив од ове тројице, Обрад Папић, кафеџија из Балканске улице који је држао рејон око Савамале, навео је у својим сећањима да је априла 1943. године требало оживети одреде и борбу у Шумадији. Тада је упознао Милетићеву и Буху. Буха му је давао задатак да пребацује омладину у одреде на слободној тероторији што је и чинио. То је и успевао да обави и са Илонком Хармош, женом илегалца Карла Лукача, која је побегла приликом спровођења у логор Бањица. Пошто је крајем лета 1943. године примљен у Партију, добио је важан задатак, да пребаци стотинак људи код Сремчице у Шумадијски партизански одред. Ухапшен је између 8. и 9. септембра исте године, по провали Душана Јовановића Буквара, који је био са њим у јединици. Под тортуром је признао да је имао састанак са инжењером Стојаном Милановићем, који је био ухапшен. И Милановић и Буквар су постали полицијски доушници. Вођени су улицама како би лично показивали партијске активисте. Папић је у затвору у Ђушиној улици је дочекао хапшење водећих комуниста, Бухе и Милетићеве. Њиховим хапшењем су његов боравак и терећење били још тежи. Успео је да убеди шефа IV одсека Бећаревића, да су се подаци са именом Обрад, које су полицајци добијали од ухапшених комуниста, у ствари односили на неког другог. Наредне године, марта месеца, су га упутили на принудни рад у Немачку где је и дочекао крај рата.[5] Након хапшења ове групе, Божидар Бећаревић је активирао старог знанца, повереника Лазара Дожића. Он је на улици препознао Оливеру Парезановић, пратећи је до њеног стана у Ластиној 9. У ноћи између 5. и 6. октобра су ухапшени Парезановићи. Вера Милетић се повукла у специјално изграђено склониште, али је била ухапшена због своје неопрезности јер је изашла из склоништа, наишавши на агента који је ту дежурао. Истог дана је у Ластину 9 дошао и Буха те је и он ухапшен. Наишао је и најважнији члан Технике ПК Светислав Каначки, али се у датом тренутку снашао и припуцавши на агенте је умакао.[6]

СЛУЧАЈ ВЕРЕ МИЛЕТИЋ И ВАСИЛИЈА БУХЕ

Као студенткиња Филозофског факултета, Вера Милетић, још пре рата је припадала Комунистичкој партији. Њен партијски делокруг рада је обухватао Пожаревац и околину. Као ухапшеница, навела је да је средином фебруара месеца 1943. године наступило тешко време за

4 ИАБ 1240/МГ III 18.

5 ИАБ 1271/МГ 41

6 *БУРИР*, II, 468

покрет у том крају, услед навале хомољских четника. Директива ПК за Србију је гласила да се кадрови и јединице пребаце на терен Космаја. Као члан ОК за Пожаревац на терену Ковачевца кретала се са Дражом Марковићем, њеним невенчаним супругом и Киком Дамњановић. Тамо је видела Радивоја Јовановића Брадоњу, команданта за Србију који је убрзо отишао у Шумадију. У Шумадију су отишли крајем јула 1943. када су Благоју Нешковићу предали извештај о распаду одреда на подручју Пожаревца и околине. Тада је већ тамо је био формиран I шумадијски батаљон, јачине 120 људи који је стално увећавао број својих припадника. На терену је Милетићева упознала чланове ОК за Чачак, Душана Петровића Шанета, Милку Минић и Ивицу Девчића Обалца. Према њеним наводима, међу сеоским становништвом посебно је био омиљен Шане. Мештани су од партизанских јединица тражили да их не напуштају и да их бране од четника који су тада већ увелико вршили зулуме. Од борби које су вођене две су биле посебно успешне, са Командом добровољачких одреда на Венчацу и са четницима Драже Михаиловића код Гареша. Када је Нешковић пошао назад за Београд, Милетићева је сазнала да је оформио бригаду у Шумадији а да је око Лесковца створена I српска дивизија. Директива је гласила да се стварају бригаде и батаљони, док би постојећи одреди са највише 100 људи, требало да им пружају логистичку и сваку другу подршку. Када је реч о односу према непријатељским јединицама, Немце и љотићевце је требало убијати а припаднике Недићевих трупа разоружавати. Са Бугарима је требало поступати оштро у борби али их заробљене треба политички освешћивати да ратују на туђој територији. Командант Радивоје Јовановић је уливао поверење и борцима и сељацима те је важило правило да је немогуће изгубити борбу када је он на челу јединица. Пошто су везе биле прекинуте са Пожаревцом и околином, Нешковић је Милетићевој рекао да му у Београду требају некомпромитовани кадрови и да тамо није уопште страшно како о томе важи уврежено мишљење. У Београд су дошли са легалним исправама право у кућу Парезановића, крајем августа 1943 године. Првих недељу дана, према њеним речима, Милетићева није била партијски активна. У Ластину 9 је дошао Буха, кога је она знала по надимку Брца, како би је упознао. Нешковић јој је донео осим нове личне карте и хрпу материјала писану руком, о стању у организацији а посебно детаљним подацима о Мартовској провали претходне године. Рекао јој је да су све везе скоро покидане и да, с тога, већих провала неће више бити, али да су многи руководиоци морали да оду, као што су: Брана Перовић, Милада Рајтер, Славка Морић Парента и да од чланова КП има само око двадесетак активних. Саветовао ју је да мора бити будна и да се пажљиво креће по улицама града. Услед такозваних дивљих неповезаних група и симпатизера КП у Београду, Буха је морао да их лично повезује иако је био члан ПК, тиме ризикујући положај организације. Међу тзв. неповезанима био је и један од радника у Раковици, поменути Илија Прица. Задатак је био да се поново стварају ћелије рејонских комитета и организације АФЖ-а. Требало је радом обухватити и тзв. грађански слој становништва који није био уз окупациони режим, као и стварати обавештајну мрежу, како на улици тако и у полицији. Ради безбедног кретања потребно је било стварати извиднице и регрутовати курире. Чланови група никако нису смели знати једни другима имена, како не би дошло до великих провала као раније. Највећи ударац је следио када је Милетићева испричала иследницима све што зна о својој вези са службеником Специјалне полиције, Јанком Јанковићем. Нешковић је спојио је са њим, те су се састали седам до осам пута, у стану Јанкове сестре Босе Обрадовић, у улици Веле Нигринове. Такође им је рекла да је Нешковић за Јанка рекао да је поштен , мало наиван али да му није јасно зашто овај помаже покрет јер не даје нешто много значајне материјале и податке. У тренутку му се чак чинило да овај ради за полицију као двоструки агент. Доносио је извештај о стању партизанских јединица у Босни, Полицијски гласник, извештај о моралу

агената док је шеф Бећаревић био болестан, као и податке о држању неких ухапшеника као што су Обрад Папић, Стојан Милановић и Душко Јовановић. При том је Јанковић навео да је Милановић све одао а да Душка Јовановића званог Буквар, воде по становима скојеваца. Нешковић је Милетићевој рекао још и да се ради на стварању новог канала у Управи града, преко кога ће се информације много брже добијати, него преко Јанковића. Милетићева је испричала иследницима, је да је Нешковић рекао када је одлазио из Београда да ће из унутрашњости Србије послати добре атентаторе, са задатком како да чувају партијске руководиоце, тако и да отму шефа Одсека Бошка Бећаревића. Поред њега, требало је ухватити и ликвидирати остале службенике: Радана Грујичића, Штерића, Витаса, агента Сремчевића а посебно издајника КП, Блихера. Такође је одала да је Буха упознао са скојевком Даницом Вучетин, која је требало да јој буде извидница на састанцима. Посебан задатак је имала на спајању такозваних „дивљих" група које су биле неповезане са Партијом. На вези је имала укупно три групе са приближно 140 чланова. Такође је навела и три предузећа у којима је имала контакте и јединице: Индустрија мотора у Раковици, Ковница новца и Народна банка.[7]

Ухапшени Василије Буха, такође је испричао све што је знао и у чему је учествовао још од пре рата. Као чланове ПК за Србију, пред сам рат је затекао Александра Ранковића као политичког секретара, Спасенију Цану Бабовић као организационог секретара и чланове, Момчила Марковића студента медицине, Милоша Матијевића Мршу, Вукицу Митровић и Љубинку Милосављевић која је била представник СКОЈ-а. На дан Мартовских демонстрација 1941. Године, Буха је добио налог од Милована Ђиласа, да са његовом женом Митром Митровић отпутује у Загреб и тамо поднесе усмени извештај секретару ЦК КПЈ Јосипу Брозу Титу, о томе како су протекле демонстрације у Београду. Према његовом утиску, Тито је био незадовољан што је Партија узела учешће јавно у демонстрацијама, и да је зато одлучио да дође у Београд. После демонстрација одржано је покрајинско саветовање КПЈ за Србију, у једном стану на Чукарици у стану Лазара Кочовића, чиновника Окружног суда, ухапшеног и стрељаног у лето 1943. године. Саветовању су присуствовали сви чланови ПК сем Ранковића, кога је замењивао Раде Кончар, као и Благоје Нешковић, који је тек после ових догађаја постао секретар ПК. Поред многих других, на састанку су присуствовали Петар Стамболић и Мирко Томић а на главном делу био је и Тито. Било је речи о предстојећем рату и организацији Партије у одбрани земље. Буха је детаљно изнео стање у Нишком и Лесковачком округу, у којима је боравио пар месеци након априлског бомбардовања. Маја месеца исте године вратио се у Београд, јер није могао опстати више на терену услед сталних потера. Ту је затекао др Нешковића тада већ секретара ПК и Мирка Томића, који је недељу дана пре тога дошао из ваљевског краја. Поред њих тројице, члан ПК је био и Мома Марковић, на раду у Пожаревачком округу. Иако је стање у партијској организацији било тешко на лето 1942. године, створен је нови Месни комитет за Београд. У таквој ситуацији дошло је до сукоба између Мирка Томића и ваљевског партијског руководства на челу са Милошем Минићем, а након тога и са Нешковићем због разбијања Ваљевског одреда. Томић је привремено био суспендован док виши форуми не донесу одлуку. Ради побољшања оваквог тешког стања позван је Мома Марковић, који је дошао тек децембра 1942. године. Његовим доласком ствари се нису побољшале. Требало је обновити београдску партијску организацију. Под руководством Томића је формиран нови МК у коме су били Томић, Станислав Сремчевић и Јанко Лисак. Као четвртог члана Буха је навео неког Ђурића, а у ствари то је био Ђура Гајић, коме он није знао право име. Такође је у полицији иследницима изложио детаљно стање партијске организације у Србији у јесен 1943. године. Тада се у Београду чекао долазак Петра Стамболића из Срема који је кооптиран у ПК од стране вишег форума, чији се

7 ДАС, ФБИА I/20, СП, IV, БО, П

задатак састојао у томе да завршава техничке послове у Београду. Стамболић се тешко кретао јер је био инвалид услед рањавања, што је умногоме отежавало његов рад. Тада је у Покрајинском комитету одлучено:

1. Да после Нешковићевог обиласка Шумадије у лето 1943. године и војно-политичког саветовања, он се врати у Београд како би надзирао рад а након тога да крене на југ у Лесковачки округ са задацима као и у Шумадији, како би се тамо створиле бригаде и евентуално нека мања слободна територија.

2. Да Драги Стаменковић формира ОК СКОЈ за Космај и Крагујевачки округ као и да организује скојевска саветовања.

3. Да Петар Стамболић преузме од Нешковића све техничке и административне послове и да све учини како би се набавила радио станица која би била оспособљена за функционисање.

4. Да Буха уз помоћ професорке Јелене Поповић, створи мала упоришта у граду, из којих би се створила месна организација. Да се омогући слање бораца у одреде, на чему је Нешковић инсистирао.

5. Да се земунска организација одвоји од ПК и организационо преда Срему, што је одмах и учињено.

6. Да се стварају НОО одбори, организације УСАОЈ-а и АФЖ-а у унутрашњости.

7. Да секретар Нешковић на терену одабере што пре и пошаље у Београд два искусна руководиоца за за рад и обнову београдске месне организације, зато што је Буха компромитован па би што пре требало да изађе из Београда на терен.

Након тога су Нешковић и Стаменковић отишли у Србију. Буха је одао све групе, предузећа и организације са којима је радио са Јеленом Поповић. Тако је навео тзв. групу „Центар“ у којој су се налазили Душан Јовановић и Обрад Папић, Министарство пољопривреде, фабрику у Раковици и Илију Прицу у њој, Поштанску штедионицу и друге. Буха је затим навео да се Нешковић августа 1943. године вратио у Београд после саветовања, у Шумадији и довео са собом Веру Милетић, студенткињу, члана ОК Пожаревац са задатком да што пре од Бухе преузме неке везе јер је овај био преоптерећен. Буха је потврдио наводе Вере Милетић да је требало да буде привремени члан МК док се не оформи ново руководство. Резултати рада су били испод очекивања. Успостављена је веза са око десет предузећа и још толико појединачних веза. У одред је послато само двадесетак лица а прилози НОФ-а су били испод очекивања. Станова није било довољно, па су састанци одржавани на улици али је избегавано да у њима учествују више од два лица. Затим је поменуо „дивље“ остатке партијских јединица који су били раштркани и спајани једни са другима. После одлуке о коначном одласку Нешковића из Београда, поред задатака који су се тицали омасовљења организације и везивањем са ЦК, одлучено је да се створе окружни НОО и да се изврше припреме за отварање Антифашистичког већа народног ослобођења Србије, које би бројало следеће чланове: Мома Марковић, др Синиша Станковић, Петар Стамболић, Душан Богдановић и Душан Петровић Шане. Такође је требало и да окружни одбори предложе делегате за пленуме АВНОС-а. Према Бухиним речима, Нешковић је требало да се врати после седмог новембра исте године и оцени постигнуте резултате по овим задацима.[8]

Након ових информација које су добили службеници СП, уследила су велика хапшења. На саслушању, Буха није одао раднике партијске технике, сестре Букумировић али је то несмотрено учинио када је у његову ћелију убачен провокатор, преко кога је послао поруку Јованки Букумировић Богдановић, у чијем стану у Мокролушкој улици је Каначки направио склониште. Сестре Букумировић су биле курирке ПК КПЈ, које су одмах након Бухиног хапшења ухваћене; Јованка, Србијанка, Ружица и Видосава. Од њих четири, рат нису преживеле Србијанка која је стрељана септембра 1944. године и Јованка која је убијена у ходнику Бањичког логора истог месеца, док је са осталим заточеницима покушала да убије заменика

8 ИАБ, УГБ СП, IV, 183/15

управника логора Чарапића и злогласног Кригера. Пети Букумировић, брат Мирослав, страдао је још 1942. године. [9]

ЈАНКО ЈАНКОВИЋ, ЦВЕТКО ЦРЊАК И ДРУГИ

Код ухапшене Вере Милетић пронађена је цедуља са рукописом Јанка Јанковића. Он је ухапшен осмог октобра 1943. године а десет дана касније је спроведен са Цветком Црњаком у просторије Гестапо-а. Душан Јовановић Жуђа је претучен у полицији па су га Немци преузели тек јануара наредне године. Црњака, службеника Паробродске полиције, одао је Буха. Полицајац Црњак је оптужен да је обезбеђивао пратњу Нешковићу при одласку на слободну територију као и да је давао муницију и оружје комунистима. Са њим су ухапшени и његови сарадници, наредник Српске државне страже Сима Црњански, агент Љубиша Топаловић и поднаредник страже Саво Драговић.[10] Јанка Јанковића је лично ухапсио, Бећаревићев заменик, Радан Грујичић, опколивши кућу на Миријевском путу, где је Јанко становао. Пошто је овај наводно био болестан они су га однели у просторије Специјалне полиције. На свом саслушању Јанковић наводи да се од 1928. па до 1943. године није видео са Благојем Нешковићем, док се са његовим братом видео више пута на улици пре капитулације Краљевине Југославије. Пошто су обојица Крагујевчани, Јанковић није одолео притисцима Нешковића. Он је неколико пута, наводно преко воље, доносио извештаје са саслушања и предавао их између осталог Вери Милетић која га је и теретила. За своју сестру Босу Ђорђевић у чијем стану се ово одигравало, изјавио је да није знала о чему се радило на састанцима. Јанковић није одао никога коме би могао да нашкоди. Није навео ни своје колеге, браћу Митровић, који су му давали информације.[11] Јанкова сестра, Боса Ђорђевић, у својим сећањима наводи да је њен брат ступио у контакт са Партијом још 1940. године преко Спасеније Цане Бабовић. Пошто је познавао људе у Железничкој полицији, још тада је преносио партијски материјал из Крагујевца у Београд и обратно. По савету њиховог заједничког брата, који је био са комунистима, Немање Марковића, пред рат је Јанко прешао из Опште у Специјалну, политичку полицију, како би могао бити на корист Партији. По паду Ђуре Стругара 1941. године, правио је планове са Нешковићем и Цаном Бабовић како би га ослободили. Јанко је доносио спискове стрељаних и заточених у Босину кућу, где су их обоје преписивали да би што брже могао да их врати. У томе му је помагао његов друг, један од браће Митровић, Бора, који је за време рата радио у Специјалној полицији а после ослобођења је био на месту секретара Шумарског факултета. Захваљујући Јанковићу откривено је ко се крио иза надимка Сотир, те се сазнало да је то Лазар Дожић, виновник велике Мартовске провале од претходне године. Понекад је и Јанковић био иследник када није било других, а по савету Цане Бабовић је и он понекад ошамарио неког када се овај лоше држао. То се десило са доктором Тодором Тошом Бороцким, који је лоше скривао летак а Јанко га је на то упозорио рекавши му да га боље чува. Пошто су били пријатељи и кумови, Бећаревић је био бесан када му је Вера Милетић открила да је постојао план за који је знао и Петар Стамболић, да се отме Божидар у неком орману а баш је Јанко правио планове за тај подухват. Након хапшења Јанко Јанковић и Боса Ђорђевић су се нашли у Ђушиној улици. У ходнику јој је Јанко рекао да је Вера Милетић испричала све, без физичке присиле. Знало се да је Милетићева одала све адресе и људе код којих је била како у Србији тако и у Београду. Када је Јанковић доведен на Бањицу, затворени комунисти су скупљали све што се могло наћи у пакетима, како би му олакшали тамошњи боравак, а посебно је у томе предњачила Радмила Шнајдер. Вера Милетић је поручила преко једне другарице на Бањици, да јој је жао што се овако завршило са Јанковићем али да је код

9 *БУРИР*, II, 469, Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, 293.

10 *БУРИР*, II, 469–470

11 ИАБ, УГБ СП, IV, 40/354; Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, 568–575

ње пронађена цедуљица са његовим именом и да није било других особа са таквим именом. Заједно су стрељани Јанко Јанковић, Цветко Црњак и Душан Јовановић Жућа у Маринковој бари, 27. априла 1944. године.[12]

Цветко Црњак је пре рата био сиромашног имовног стања па је стога отишао у државну службу, у жандармерију, а након тога у полицијску школу у Земуну. Био је члан Партије од априла 1942. године у коју га је увео Јанко Лисак. У току рата је пребачен у Паробродску полицију, где је имао везе са друговима у немачкој грађевинској организацији ТОТ, и тако је успевао да пребаци илегалце из Београда у Земун и обратно. Пратио је и Благоја Нешковића на слободну територију. Био је човек који је чврсто стајао при својим уверењима, понекад и тврдоглаво, као када није хтео да оде на Космајчеву сахрану, па је тиме ризиковао да буде ухапшен. Он и његова жена Теодора Иванишевић су имали два стана, један у Београду а други у Земуну. Илегалци су боравили код њих у оба стана. Међу њима су били Јанко Лисак, Видое Смилевски, као и Буха, који је код њих боравио око месец дана. Након Бухиног хапшења, Цветко Црњак је ризиковао и ипак отишао из Земуна у Београд. Ухапшен је на граничном прелазу на мосту, 13. октобра 1943. године.[13]

Код Бухе је пронађен извештај о стању у СКОЈ-у писан руком Душана Јовановића Жуће. Овај агент и бивши скојевац, који је већ једном променио страну, поново је покушао да ступи у редове Партије преко Слободана Седлара Бате, који је био откривен још преко полицијског повереника Наде Мајденић, и Слободана Луковића. Жућа Јовановић се правдао да је хтео да их открије и ухапси па им се зато приближио, а не што би поново хтео да ступи у њихове редове. За неуспех њиховог непривођења наводи свој премештај у Крагујевац што га је по његовим речима емотивно повредило. То његово откривање обојице Слободана се исувише отегло па је зато ухапшен. На питање зашто је дао поверљиве податке њима двојици, као што су, увид о провали СКОЈ-а као и заплењену архиву ОК за Чачак, он је навео да је разлог за то начин како би им се приближио и задобио њихово поверење.[14]

„НЕДОВОЉАН РАД“

Упркос доказаној верности и безрезервној оданости, немачке власти су омаловажавале рад Специјалне полиције. У преписци СИПО И СД вођеној од 19. фебруара до 19. марта 1943. са шефом Српске државне безбедности и шефом Специјалне полиције, Драгим Јовановићем и Илијом Параносом, истакнут је недовољан рад домаћих органа и истиче се пропуст службеника Специјалне полиције, којима је наводно 3. марта 1943. године побегао члан МК Петар Вулић звани Босанац, иако је тешко рањен са три метка од стране припадника Специјалне полиције. Критика се односила и на то да до тада није ухапшен ни један важан функционер КПЈ, и да су похватани само симпатизери. Критика се односила и на то да није идентификована личност Тита. Драги Јовановић у извештају, Поверљиво II БРОЈ 526/943- IV 8. марта 1943. године, правдао се вишем СС фиреру, Шеферу, да је ухапшено доста чланова и функционера КПЈ и СКОЈ-а па их наводи поименично и да акцијом у којој је побегао Вулић није руководила Специјална полиција већ немачки СД, те да Вулић није био никакав функционер партије већ само „ужи симпатизер“.[15]

12 ИАБ 2848/МГ 409

13 ИАБ 2842/МГ 404; Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, 575-585

14 ИАБ, УГБ СП, IV, 73/210; Б. Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, 574-575

15 ИАБ, УГБ СП, IV, 107

Приказ

Ања Вулић

ИЗЛОЖБЕ И КАТАЛОЗИ *КУЛТУРА СРБА У ДУБРОВНИКУ 1790–2010, КУЛТУРА СРБА У ТРСТУ 1751–1914* И *КУЛТУРА СРБА У САРАЈЕВУ 1468–1941*

Државни архив Србије је централна и матична установа заштите архивске грађе и документарног материјала[1]. Основни задатак Државног архива Србије је заштита архивске грађе и документарног материјала насталих у раду органа, установа и организација Републике Србије, као и заштита целокупне архивске грађе значајне за историју Србије и српског народа[2].

Узимајући у обзир историјске и политичке околности у којима се српски народ нашао након пада средњовековне српске Деспотовине под османску власт 1459. године, и фактичко одсуство праве државотворне организације до стварања српске модерне државе у 19. веку, извесно је да се велики број архивске грађе значајне за српски народ и данас налази на простору држава у којима је живео. Из ових разлога, важан сегмент стратешке визије Државног архива Србије, која се већ више од деценију и по успешно спроводи, чини сређивање и заштита архивске грађе српског порекла ван граница Србије.

Послови на евидентирању, заштити, сређивању и обради архивске грађе изван Србије отпочели су још седамдесетих година 20. века. Интензивирање рада на овим пословима наступа потписивањем споразума о сарадњи са Српском православном црквеном општином у Трсту, 2008. године. У годинама које су уследиле, потписани су споразуми и са Српском православном црквеном општином у Бечу, Епархијом захумско-херцеговачком и приморском и Српском православном црквеном општином у Дубровнику, 2010. године. Са радом на сређивању архивске грађе Српске православне црквене општине у Лондону почело се 2017. године[3]. Сарадња између Државног архива Србије и Директората државних архива Председништва Републике Турске успостављена је 2015, а обновљена 2024. године, потписивањем Протокола о сарадњи. Протокол о сарадњи потписан је 2022. године и са Архивом Босне и Херцеговине. Добра међународна сарадња Архива, како за званичним установама културе, тако и са различитим црквеним општинама, омогућила је стручњацима Државног архива Србије лакши приступ архивској грађи ван граница Србије, сходно томе и адекватнији рад на њој.

Говорећи о примарном задатку сваке архивске установе – заштити архивске грађе, важно је истаћи да је архивистичка обрада докумен-

1 Исаиловић, Б, Митровић, М, Шкодрић, Љ. (2019) *Архив Србије 1898–2018. Историја институције,* Београд, Државни архив Србије, стр. 331.

2 .Закон о архивској грађи и архивској делатности („Службени гласник РС", бр. 6/2020) члан 50. став 1.

3 Заштита архивске грађе српског порекла ван граница Србије у Архив Србије поводом 120 година од оснивања, приредили Перишић, М, Шкодрић, Љ.2018, Београд, Државни архив Србије

та, иако несумњиво важна, тек једна од фаза у овом процесу. Заштита архивске грађе подразумева и њено стручно и научно истраживање, пажљиво проучавање и представљање јавности[4]. Управо из руковођења ставом да публиковање архивске грађе представља њен крајњи вид заштите, произашла је плодна издавачка делатност Државног архива Србије. Резултати преданог, обимом и темом захтевног и непрегледног посла на сређивању и заштити архивске грађе Српске црквене православне општине у Дубровнику, Српске црквене православне општине у Трсту и истраживању у Архиву Босне и Херцеговине и другим црквеним и културним установама у Сарајеву, јавности су представљени студијским изложбама и пратећим каталозима „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010" 2012. године, „Култура Срба у Трсту 1751–1914" 2016. године и „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941" 2025. године. Посећеност изложби, монументалност каталога, позитивна реакција једнако културне и научне јавности, као и посетилаца, указали су на то да је овакав вид представљања архивске грађе у српској култури и науци и пожељан и потребан. Позитивне реакције које су каталог и изложба „Култура Срба у Дубровнику" изазвали, учинили су да објављивање богато илустрованих каталога и приређивање, обимом и значајем великих изложби, који се баве целокупним делањем Срба на одређеном простору постану пракса.

Како приређивачи каталога „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010" протојереј-ставрофор Горан Спаић, др Мирослав Перишић и Јелица Рељић наводе, почетна идеја о изложби која би говорила о култури Срба у Дубровнику, родила се током сређивања и обраде архивске грађе у Архиву Српске православне црквене општине у Дубровнику[5]. Рад на овим пословима започет је 2010. године и врло брзо је постало јасно да би било корисно објавити грађу која говори о српском народу који је живео и стварао у Дубровнику. Додатним истраживањима која су почивала, првенствено, на добрим односима између архивских стручњака Државног архива Србије и зналаца из Српске православне црквене општине у Дубровнику, шириле су се и идеје. Тако је, као коначан производ, изложба представљала синкретизам докумената и, тешким одрицањима, направљеног избора из целокупног културног наслеђа које чува ризница православне цркве Светог Благовештења у Дубровнику[6]. Управо овакав начин рада, који подразумева сарадњу Државног архива Србије, Српске православне цркве и различитих културних установа у земљи и иностранству, који се, приликом припреме прве изложбе и каталога природно креирао кроз сам процес стварања, постао је императив за касније изложбе и каталоге.

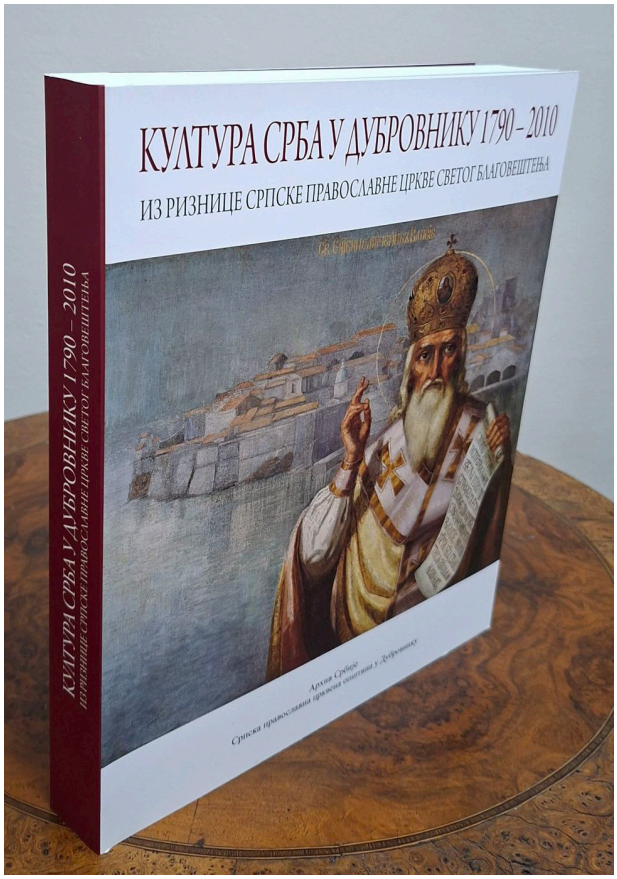

4 Рељић, Ј, Перишић, М. Реч приређивача у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941*, приредили Рељић, Ј, Перишић, М. 2025, Београд, Источно Сарајево: Државни архив Србије, Архив Босне и Херцеговине. стр. 9.

5 Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. Реч приређивача у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.* Друго допуњено издање, приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. 2017, Београд, Дубровник: Државни архив Србије, Српска православна црквена општина у Дубровнику. стр. 7.

6 Исто. стр. 7.

Тако ће, по узору на дубровачку изложбу и каталог, као резултат вишегодишњег рада стручњака Државног архива Србије на заштити архивске грађе Српске православне црквене општине у Трсту и успешне сарадње Државног архива Србије, Српске православне црквене општине у Трсту, Генералног конзулата Републике Србије у Трсту и установа културе града Трста, настати велика изложба „Култура Срба у Трсту 1751–1914" аутора Јелице Рељић, др Мирослава Перишића и Ане Кос Вујовић и пратећи каталог обима 484 странице, приређивача др Мирослава Перишића и Јелице Рељић. На иницијативу директора Државног архива Србије, као плод сарадње Државног архива Србије, Архива Босне и Херцеговине и Митрополије добробосанске, настали су изложба и каталог „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941".

Изложба „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010" аутора протојереја-ставрофора Горана Спаића, Јелице Рељић и др Мирослава Перишића отворена је у Државном архиву Србије 29. јуна 2012. године. Изложбу је пратио богато илустровани студијски каталог на 430 страна, у два издања, на српском и хрватском језику. Због распродатог тиража, друго допуњено издање од 443 странице, изашло је из штампе 2017. године.

Приликом организације изложбе, сарадњи Државног архива Србије и Српске православне црквене општине у Дубровнику придружила се и Народна библиотека Србије. Пред посетиоцима се нашла архивска грађа из фондова Државног архива Србије, Архива Српске православне црквене општине у Дубровнику, стари рукописи и књиге из Библиотеке Српске православне црквене општине у Дубровнику и Народне библиотеке Србије, као и око 250 предмета из ризнице српске православне цркве Светог Благовештења и Музеја Библиотеке Српске православне црквене општине у Дубровнику. Изложбену поставку, конципирану у више тематских целина, чинили су, између осталог, заветни дарови, литургијски предмети, накит, антиминси, плаштаница – поклон руског конзула у Дубровнику из 1857. године. Јавност је имала прилику да први пут види документа из Архива Српске православне црквене општине– посланицу манастира Тврдош из 18. века, препис уговора из 1790. године о куповини куће за цркву на Посату, попис православних породица у Дубровнику из 1821. године, преписку Ђорђа Николајевића и епископа Јосифа Рајачића из 1830. године у вези са отварањем школе за српску децу, инвентар цркве на Бонинову из 1831. године, домовни протокол из 1832. године, списак приложника за зидање цркве и гробља на Бонинову из 1836. године, као и различита оставинска решења добротвора. Пред посетиоцима се нашао и фотоалбум породице Бошковић. Посебну целину чинили су оригинални рукописи књижевника Иве Војновића, Светозара Ћоровића, Андра Мурата и Андре Гавриловића.

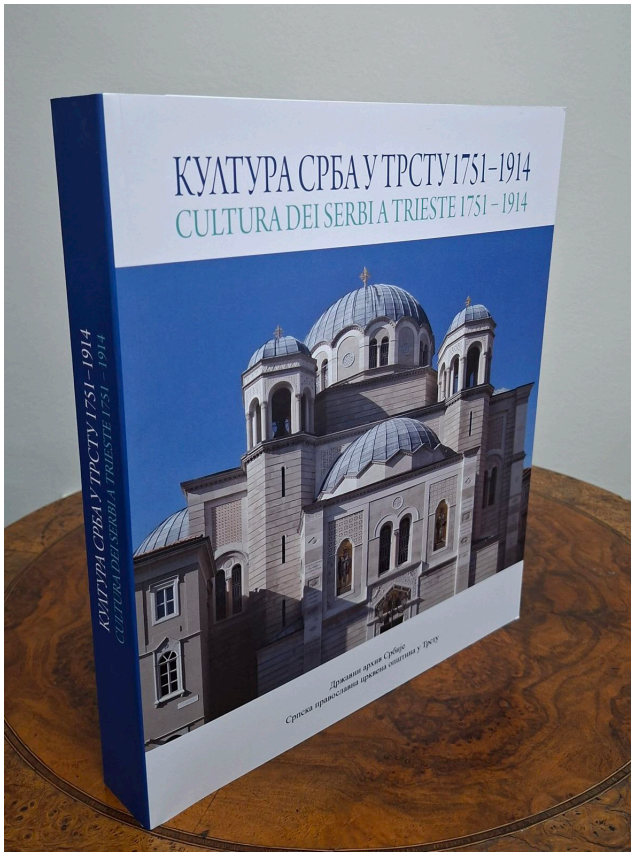

Захваљујући „пионирском” подухвату–дубровачкој изложби и каталогу и њиховом добром пријему код публике и струке, и наредне две изложбе и каталога задржавају исту форму. Изложбена поставка „Култура Срба у Трсту 1751–1914”, симболично отворена 14. децембра 2016. године, на Дан архива у Србији[7], јавности је представила репродукције икона Богородица Одигитрија са анђелима и Богородица Утешитељка које датирају из друге половине 15. века, Богородица Млекопитатељица са краја 15. века, Богородица Утешитељка из 16. века, Богородица на престолу са краја 16. или почетка 17. века, Јеванђелист Лука из 17. века, Саркофаг Светог Спиридона са краја 17. или почетка 18. века, Богородица Страсна (Страснаја) из 17. века са делимично посребљеним оковом из 18. века, Полагање Христа у гроб и васкрсли Христ из 1774. године, Рођење Богородице, Рођење Светог Јована Крститеља и Свети Петар и Свети Павле из 18. века и икона Српски светитељи у слави са краја 18. или почетка 19. века. Оригиналне иконе налезе се у поседу Српске православне црквене општине у Трсту. Публика је могла да види и најзначајнија писма упућена Српској православној општини, међу којима су и писма Вука Стефановића Караџића, Јоакима Вујића, Лукијана Мушицког, Павла Соларића и Јосифа Рајачића. Поред докумената која се чувају у Архиву Српске православне црквене општине у Трсту, пред посетиоцима су се нашла и документа српских дипломата од 1889. до 1899. године, која се највећим делом налазе у фонду Министарства иностраних дела који се чува у Државном архиву Србије, потом оригиналне Мемоаре проте Матеје Ненадовића, књиге из фонда Старе и ретке књиге Библиотеке Државног архива Србије и страну штампу која је извештавала о догађајима у Србији.

Изложба „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941”отворена је 20. фебруара 2025. године у Административном центру Владе Републике Српске у Источном Сарајеву.

Попут претходних, и ова изложба представља јасно тематски, хронолошки и идејно конципиран скуп архивских докумената, претежно из фондова и збирки Државног архива Србије и Архива Босне и Херцеговине, и експоната који прате једни друге и целокупну причу о деловању једног народа на једном простору чине заокруженом. Изложене су икона Пресвете Богородице Одигитрије, познате још и као „Богородица Сарајевска”, итало-критски рад из 16. века[8], икона Георгија Клондзаса „Литургија праведних и паклене муке грешних” с краја 16. или почетка 17. века[9], радови мајстора Радула – иконе Светог Киријака Отшелника из 1649. године, Светих апостола Вартоломеја и Јакова из 1675–1676. године и Светог Саве Освећеног и мученице Варваре, икона грчког јереја Антонија Паргаса Свети Алимпије Столпник из

7 Исаиловић, Б, Митровић, М, Шкодрић, Љ. (2019) *Архив Србије 1898–2018. Историја институције,* Београд, Државни архив Србије, стр. 51.

8 Ђуреиновић, Н. Музеј Старе Цркве у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр. 238.

9 Исто. стр. 249.

1757. године, венецијанска икона Светог Јована Претече из 18. века, икона Николе Рица Деисис – Мољење из половине 15. века, икона Господа Исуса Христа настала у Венецији, икона Света Катарина из четврте деценије 17. века, Свети Никола Андрије Раичевића из 1641. године. Све изложене иконе чувају се у Музеју Старе цркве у Сарајеву у коме се чува преко 100 икона[10].

У склопу поставке нашли су се и неки од најзначајнијих српских средњовековних књижевних и црквених споменика у Сарајеву. Поред осталих, изложен је сарајевски препис Законоправила Светог Саве из 14. века, који поред иловичког и рашког преписа, спада у најстарије од укупно 11 који су до данас сачувани

Једно до другог, изложени су и Грамата руског цара Петра Великог из 1735. године и Ферман султана Мустафе II из 1781. године. Поставку је чинило и мноштво предмета из Ризнице Старе цркве. Између осталог, изложени су штап митрополита Саве Косановића, архијерејске инсигније митрополита Петра, крстови, путири, посуде за причест, заветни дарови и портрети пет митрополита из Палате Митрополије дабробосанске у Сарајеву: Саве Косановића (1881–1885), Георгија Николајевића (1886–1896), Николаја Мандића (1896–1907), Евгенија Летице (1907–1920) и Петра Зимоњића (1920–1941).

Као узор за визуелно решење каталога „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010" послужио је каталог „Људи Светог Спиридона. Срби у Трсту 1751–1914"[11]. Сви наредни каталози који говоре о култури Срба на неком простору преузеће исти визуелни образац. Каталог „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010" подељен је у седам кључних целина: Историја, Уметност и вера, Породице и појединци, Периодика и рукописи, Друштва и институције, Обнова и Истраживања у Дубровнику и припрема изложбе. Другом, допуњеном издању каталога додата је осма целина која говори о изложби и промоцији каталога. Аутори студијских текстова су Горан Спаић, др Маријан Сиврић, мр Ивана Лазаревић, Иван Вићен, др Бранко Чоловић, проф. др Аника Сковран, Кармен Гагро, Рената Анђус, мр Биљана Цинцар Костић, Славко Зорица, др Драган Дамјановић, Хрвоје Иванковић, Станиша Војиновић, Јелица Рељић, проф. др Злата Бојовић, др Ирена Арсић, др Мирослав Перишић и Растко Барбић. Поделу на кључне целине задржаће и каснији каталози „Култура Срба у Трсту 1751–1914" и „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941". Каталог „Култура Срба у Трсту 1751–1914" подељен је у осам великих целина: Историја, Уметност и вера, Породице и појединци, Писци, мецене, књиге и претплатници, Писма, Дипломатска преписка, Институције и Обнова. Друго допуњено издање садржи и девето поглавље Изложба и промоција каталога. Аутори текстова у каталогу су др Мирослав Перишић, проф. др Марко Дого, др Бојан Митровић, Мариза Бјанко Фиорин, Франко Стенер, Ана Кос Вујовић, епископ Андреј, Микела Месина, Лоренца Решинити, Јелица Рељић, др Никола Марковић, мр Иван Вићен, Гордана Гордић, Рашко Радовић, Станиша Војиновић, проф.др Татјана Суботин Голубовић, проф.др Марија Митровић, Владан Релић и Мирна Драбени. Последњи објављен, каталог „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941" подељен је на пет већих целина. Кроз Историју, Веру и уметност, Институције и друштва, Породице и појединце и Периодику и рукописе дат је исцрпан преглед најважнијих прилика, установа, догађаја, личности и феномена који су утицали на живот Срба у Сарајеву. Аутори текстова су: проф. др Драга Мастиловић, Ениса Аломеровић Хубанић, протојереј-ставрофор проф. др Дарко Ђого, др Мирослав Перишић, проф. др Далибор Петровић, др Радован Пилиповић, Борис Баџа, мр Борјан Митровић, протојереј-ставрофор проф. др Ненад Тупеша, проф. др Саша Шољевић, протојереј мр Немања Ђуреиновић, Јелица Рељић, проф. др Владан Бартула, мр Бранко Пјевић, др Предраг Ђоковић, мр Сандра Ивановић, мр Ивана Куљанин, проф.др Бојана Ласица, мр Данијела Мрда, Сандра Билетић, проф. др Раде Симовић, протојереј-ставрофор др Ранко Билинац.

Оно што сваком читаоцу макар и једног каталога одмах постане јасно јесте да су на текстовима

10 Исто. стр. 230.

11 Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. Реч приређивача у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.* Друго допуњено издање, приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 7.

радили највећи стручњаци из одређених области. Историчари, историчари уметности, теоретичари књижевности, стручњаци за стару и ретку књигу, филолози, теолози, архивисти уложили су озбиљан труд да студијске каталоге учине капиталним и монументалним делима које могу једнако користити истраживачи приликом писања стручних и научних радова, дипломских и мастер теза, докторских дисертација, али и сви заинтересовани да нешто више сазнају о животу Срба у Дубровнику, Трсту и Сарајеву.

Оно што је сваком каталогу заједничко јесу велика поглавља која говоре о историји, уметности и вери и породицама и појединцима. Широк појам култура, у овом контексту посматра се са социолошког аспекта. У културу једног народа на туђинској територији морало је ући све оно што је допринело да он сачува своје особености и да се не асимилује са локалним становништвом. Култура као интегрални појам сажима њихов историјат, прилике које су довеле до тога да се населе баш ту, послове којима су се бавили, економске прилике, репресије које су трпели, или слободу коју им је званична власт давала. И како то обично бива, оно што је заједничко српском народу у Дубровнику, Трсту и у Сарајеву, ма колико се градови у којима су живели разликовали, јесте да се из борбе за очување верског и националног идентитета увек стварају важна политичка, друштвена и уметничка дела. Истовремено, неминовно се уочава да основне разлике почивају управо на другачијим приликама у којима се српски народ налазио на простору три различита града. Дубровник, Трст и Сарајево – слободна трговачка Република која свој углед баштини на средњовековном наслеђу, потом град који је од 1382. године под заштитом Аустријског царства[12] и који своју економску и трговачку експанзију доживљава у првој половини 18. века, и напослетку град који је обликован оријенталним наслеђем Османског царства и који је, много пута кроз историју, био интересна зона различитих великих сила. На Србе у Дубровнику, Трсту и Сарајеву утицали су управо Дубровник, Трст и Сарајево. Као и свим другим становницима тих градова, и Србима су унутрашње и спољне прилике обликовале животе. И онолико колико су ти простори утицали на српско становништво, толико је и оно својим политичким, верским, друштвеним, економским и културним деловањем уобличавало културну мапу тих градова.

Мало је градова који се могу похвалити да су вековима постојали, развијали се и цветали онако како то може Дубровник. У колективној свести Дубровчана, до данашњих дана, уткане су две велике несреће које су задесиле град: разорни земљотрес из априла 1667. године, познат и као „Велика трешња" и страх од Наполеонове најезде[13]. Као важан центар средњовековне трговине, Дубровачка Република се несметано културно, политички и економски развијала. За немањићку државу у средњем веку, Дубровник је био изразито важан трговачки центар. Узимајући у обзир да до наших дана није сачувано много српских средњовековних докумената, број оних у којима се преписка води са Дубровчанима, или се помиње Дубровник је изузетно велики. Многа од њих се чувају у Државном архиву у Дубровнику и представљају кључну тачку у истраживању сваког медиевисте који се бави националном историјом. Ипак, изложба и каталог отпочињу 1790. годином. Број православних досељеника у Дубровник континуирано се повећавао од почетка 18. века[14]. Имајући у виду природу самог града, није чудно што су у Дубровник долазили људи са намером да се баве трговином или занатством. Прилике за пословање за православно становништво биле су једнаке као и осталима – зависиле су од многобројних фактора на простору читавог Јадрана. Дубровник се показао као погодан град за развој пословних активности и економско јачање православаца. Судећи по изворима, у 18.

12 Перишић, М. Значај Трста за историју Срба у *Култура Срба у Трсту 1751–1914,* приредили Перишић, М, Рељић, Ј. 2016, Београд, Трст: Државни архив Србије, Српска православна црквена општина у Трсту. стр.31.

13 Спаић, Г. Дубровачко-српскоправославни односи: један поглед на историју у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.,* приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 23.

14 Сиврић, М. Миграције православног становништва из залеђа у Дубровник од средине 18. до почетка 19. века у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.,* приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 30.

веку их још није било много, али су активно учествовали у трговачкој делатности и поседовали су значајан капитал[15]. Ипак, живели су изван самих градских зидина и имали су статус страних држављана. Економско јачање условило је и жељу православног становништва да буду верски, а потом и политички, уважени. У освит друге половине 18. века, православци су суочени са забранама слободног испољавања вере, организовања сопствене православне општине, уређења сопственог гробља и постављања сопствених свештеника са правом боравка у граду[16]. Права православног живља у Дубровнику активно је заступала Русија. Важна прекретница наступа 1790. године. Куповином куће на Посату, у североисточном предграђу, да би се у њој вршило православно богослужење, дубровачки православци су показали да су довољно финансијски моћни да то себи приуште, да их је довољан број, да су способни да се заједнички организују и да им је испољавање сопствене вероисповести важно. Као у Трсту и Сарајеву, Србима у Дубровнику је управо вера била стожер очувања везе са матицом. Непосредно након куповине куће на Посату, у јуну 1790. године, градске власти су дозволиле православцима да оснују своју општину[17]. Каталог и изложба завршавају се 2010. годином. Како сами приређивачи наводе, одлука да се гранична година помери готово у садашњи тренутак, базирана је на томе да се јавности прикаже све оно што је у првој деценији 21. века учињено на обнови и заштити целокупног културног наслеђа Срба у Дубровнику[18].

Каталог „Култура Срба у Трсту 1751–1914", почиње 1751. годином јер је тада аустријска царица Марија Терезија Повељом одобрила слободу вероисповести и организовања „странцима источне грчке неуједињене цркве"[19]. Овим је, између осталог, Грцима дозвољено да подигну цркву у Трсту у којој ће моћи да врше обреде и да оснују Црквену општину на којој ће решавати црквена и световна питања. Оно што је за дубровачке Србе била 1790. година, за Србе у Трсту је 1751, а потом и 1781. година, када долази до формалне поделе Тршћанске православне заједнице на два дела – грчки и илирски[20]. Године у којима се стварају организације непосредно везане за веру, али чији је значај далеко премашивао само обредна и богослужбена питања. За крајњу годину изабрана је година почетка Првог светског рата, до тада највећег ратног сукоба у историји човечанства који је у потпуности променио мапу Европе и довео до нестанка Аустроугарске монархије, државе у чије оквире је Трст вековима улазио.

Каталог „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941", за разлику од претходних, обухвата период дуг скоро пет векова. Почевши од пада Босне под османску власт 1481. године, па све до почетка Другог светског рата на територији Сарајева 1941. године. Узимајући у обзир временски опсег који каталог обухвата, и прилике и околности које су се небројено пута промениле, од позног средњег века до готово половине 20. века, неоспорно је да су аутори изложбе и приређивачи каталога морали да пажљиво проберу шта ће уврстити јер би, у противном, било материјала за најмање још један овакав каталог. Како сами приређивачи наводе, читав истраживачки процес, након увида у обим и степен очуваности српског културног наслеђа у Сарајеву, морао се проширити. Архивска истраживања постала су полазна тачка за истраживање целокупне историје и културе Срба у Сарајеву[21].

Важан сегмент сва три каталога представља приказ духовности Срба. На који начин је доживљавана, испољавана и колико је сама по себи била важна за очување осећаја верског

15 Исто, стр. 30.
16 Исто, стр. 31.
17 Исто, стр. 31.
18 Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. Реч приређивача у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.* Друго допуњено издање, приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 7.
19 Дого, М. Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједнице у Трсту, 1748–1908 у *Култура Срба у Трсту 1751–1914,* приредили Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 44.
20 Дого, М. Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједнице у Трсту, 1748–1908 у *Култура Срба у Трсту 1751–1914,* приредили Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 44.
21 Рељић, Ј, Перишић, М. Реч приређивача у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр.9.

и националног идентитета у временима под туђинском влашћу. Детаљно су обрађене духовне везе Срба у Трсту са Србима у Сарајеву.

Јасно је да је испољавање духовности Срба ван Србије готово увек бивало одређено политичким факторима и односом званичне власти државе у којој су живели према њима. Ипак, уз све природне разлике Срба у Дубровнику, Трсту и Сарајеву, борба за слободно испољавање вере и окупљање у православној цркви свима је у сржи била иста. Као и у Србима на простору Смедеревског санџака почетком 19. века, и у Србима ван Србије живела је свест о томе да се у чувању вере, празника, језика, обичаја, сећања на претке и усађивања те свести у потомке, налазио једини начин да се сачува сопствени идентитет.

Тако постоје текстови који говоре о Цркви Светог Благовештења у Дубровнику[22] [23] која је свечано освештана октобра 1877. године[24], првој и другој цркви Светог Спиридона у Трсту[25], цркви Светих архангела Михаила и Гаврила, познатој и као „Стара црква" у Сарајеву и Саборној цркви у Сарајеву, освештаној 2. августа 1872. године[26]. За разлику од Дубровника и Трста, којима је окосница религијског, али и политичког живота била везана за српске црквене православне општине, за сарајевске Србе је важну улогу одиграла Митрополија добробосанска. У „Култури Срба у Сарајеву 1468–1941" дат је детаљан преглед историјата Митрополије, од њеног оснивања 1220. године[27], до страдања митрополита Петра Зимоњића у логору Керестинец код Самобора 1941. године[28].

Поред историје и духовности, каталози једнаку пажњу посвећују и друштвеним, економским и културним аспектима живота Срба. Захваљујући изворима – писаним и материјалним – било је могуће што веродостојније реконструистати обичаје, навике, одећу, послове и занате, грађански живот српског становништва у Дубровнику и Трсту, и разлике између начина живота Срба Сарајлија којима су све сфере деловања одвијале у граду и оних који су живели на селу.

Каталози говоре о угледним српским породицама Алексић, Барбић, Бердовић, Бошковић, Бравачић, Ковачевић, Марић, Милишић, Мичић, Опуић, Тошовић, Ђоровић и Шкуљевић из Дубровника, потом Бота, Вучетић, Гопчевић, Квекић, Ковачевић, Куртовић, Николић, Опуић, Поповић, Ризнић, Теодоровић, Фрушић и Шкуљевић из Трста и, најзад Деспић, Јефтановић, Бесаровић, Јелић, Цековић и Калуђерчић из Сарајева. Пажња је посвећена и угледним појединцима међу којима су и епископ Никодим Милаш, сликар Атанасије Поповић, богати српски трговац Јован Милетић који је тестаментом из 1787. године оставио 24 000 форинти Илирској заједници у Трсту препоручивши да Трст добије завод за васпитање српске омладине[29], тршћански парох и интелектуалац Никифор Вукадиновић, Сима Милутиновић Сарајлије и Стака Бокоњић, прва жена лекар у Босни и Херцеговини[30].

Осим сакралне уметности која је неодвојиви чинилац опстанка религијске свести која се, несумњиво одвијала у и око православних богомоља, сваки каталог се детаљно бави и грађанском уметношћу и околностима које су довеле до тога да се она развије. Преко развоја грађанске уметности, могуће је пратити економско ја-

22 Вићен, И. Црква Светог Благовештења у Граду у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.,* приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 59-71.

23 Чоловић, Б. Архитектура цркве Светог Благовештења у Дубровнику у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.,* приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 72-75.

24 Вићен, И. Црква Светог Благовештења у Граду у *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010.,* приредили Спаић, Г, Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 63.

25 Бјанко Фиорин, М. Друга црква Светог Спиридона. Историјски подаци и уметничка сведочанства у *Култура Срба у Трсту 1751–1914,* приредили Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 93.

26 Пилиповић, Р. Саборна црква у Сарајеву: Храм Рођења Пресвете Богородицеу *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр. 165.

27 Петровић, Д. Митрополија добробосанска од настанка до 1878. у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр. 133.

28 Шоњевић, С. Црквени живот у Сарајеву 1878 – 1941.у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр. 229.

29 Рељић, Ј. Јован Милетић у *Култура Срба у Трсту 1751–1914,* приредили Перишић, М, Рељић, Ј. стр. 262.

30 Мрда, Д. Породице и појединци у *Култура Срба у Сарајеву 1468–1941,* приредили Рељић, Ј, Перишић, М. стр. 467.

чање Срба и углед који им то доноси у друштву.

Напослетку, немогуће је не приметити са колико пажње се приступило истраживању онога што је, поред Цркве, био стожер очувања свести о припадности српском народу: српским школама у Дубровнику, Трсту и Сарајеву, просветним, културним и добротворним друштвима, архивима, музејима и библиотекама српских православних црквених општина и српским библиотекама у Сарајеву.

Почевши од изложбе и каталога „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010", неоспорно је да се пред ауторима и приређивачима нашао вишеслојно компликован задатак. Начинити дело које ће се базирати на поштовању Другог, а истовремено чувати сећање на своје изазов је који је, чини се, успешно превазиђен. „Култура Срба у Трсту 1751–1914" доказ је да успех претходне изложбе и каталога није био случајан. Пред ауторима и приређивачима био је и више него незахвалан задатак – ако је већ било немогуће очекивати већи успех, онда барем остати на висини задатка. У томе се, судећи према реакцијама, итекако успело. Приређивачи каталога „Култура Срба у Трсту 1751–1914" др Мирослав Перишић и Јелица Рељић добитници су Награде града Београда за 2016. годину за друштвене и хуманистичке науке. „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941" донела је нове изазове, првенствено јер се бави далеко дужим временским периодом. Делује да је најтеже било обухватити толико векова и ни у једном тренутку не подлећи анахронизмима.

Значај изложби и каталога, премда је постао очигледан непосредно по објављивању, делује да ће се у пуном обиму показати тек у времену које следи. „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010", „Култура Срба у Трсту 1751–1914" и „Култура Срба у Сарајеву 1468–1941" представљају бастион сећања и кључни доказ о трајању српског народа на овим просторима.

Приказ књиге

Вук Перишић

АНТОНИЈЕ П. ФАРЧИЋ *ЈЕДНА ИСТОРИЈА ПРИМОРСКИХ СРБА*, ИНФОРМАТИКА А.Д. – ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, 2023, 556.

Име Антонија П. Фарчића готово да је било попутно непознато широј јавности све до јула 2020. године када су рукописи наведеног аутора предати издавачкој кући Информатика а.д. која је у сарадњи са Институтом за новију историју Србије омогућила да се објаве не само документа из ауторове личне заоставштине, већ и научни радови у којима је приказана историја српског народа у раном средњем веку у старим српским приморским земљама. У расветљавању лика и дела Антонија Фарчића значајан допринос дала су и истраживања проф. др Слободана Антонића, академика САНУ Злате Бојовић, проф др. Снежане Самарџије и архивског саветника САНУ у пензији Милета Станића.

Књига је објављена 2023. године, подељена је на седам делова и написана на 556 страна. У уводном садржају књиге приказан је читав ауторов живот и његово стваралаштво од најранијих дана до његове смрти. У оквиру уводног садржаја објављено је ауторово „Отворено писмо Господи Вилсону Клемансоу и Лојду Џорџу – шта сам претрпео“ у којима је описао период заточеништва за време италијанске окупације Вела Луке 1919. године, али и фељтон „Срби и поморство – Историјски преглед од најстаријих времена до Првог светског рата“ из фебруара 1953. године, као и бројне примедбе на садржај наведеног фељтона и Фарчићев одговор на наведене примедбе.

У наредна четири дела књиге, приказана је историја српског народа у старим српским приморским земљама, као и историја средњевековне Босне и Хрватске. Први део књиге се односи на период постојања краљевина приморских Срба у Захумљу, Травунији и Дукљи током 10. и 11. века, док је у другом делу посебно анализиран историјат краљевине Неретве и Омишке кнежевине као њене наследнице у периоду од 10. до 14. века. Поред историјата краљевина приморских Срба, аутор се у првом и другом делу књиге бавио и анализом историјских извора попут Барског родослова и Епитафа краљице Јелене.

У трећем и четвртом делу књиге је направљен осврт на историју Босне и Хрватске у средњем веку, у којима је аутор констатовао да је Босна била део Србије у раном средњем веку, док је у погледу хрватске историје покушавао да оповргне бројне тезе хрватских историчара попут наратива о првом хрватском краљу Томиславу. У петом делу књиге је посебно анализирано ауторово књижевно стваралаштво, као и његова историјска драма *Турци под Корчулом*. У шестом делу књиге, приказани су документи

из ауторове личне архиве попут фотографија, приватних писама, уверења, легитимација и других докумената.

Да бисмо разумели књижевно и научно стваралаштво Антонија П. Фарчића, потребно је да расветлимо његов лик и дело. Рођен је 2.фебруара 1890. године у Велој Луци на Корчули као Игњац Антун Фарчић[1] у породици, која је „била део политичког друштвеног и културног живота Корчуле, посебно Вела Луке“[2]. У родном месту је завршио основну школу, док је Мушку учитељску школу завршио у Арбанасима код Задра. После завршене учитељске школе, у периоду између 1909. и 1915. године радио је као учитељ у школама у Блату, Вела Луци, Вигњу на Пељешцу и Дугопољу.

Због свог одбијања да буде мобилисан у аустроугарској војсци за време више пута је био хапшен и осуђиван као „велиздајник“. Године 1915. осуђен је осуђен на осам година присилног рада, да би после проглашења опште царске амнестије у јулу 1918. године био пуштен на слободу.

Међутим, Фарчић је поново ухапшен крајем децембра 1918. године у Веле Луци, овог пута од стране италијанских окупационих власти као припадник Југословенског народног вијећа. Поступке и мере које су италијанске власти спроводиле према њему и његовим истомишљеницима, Фарчић је описао у брошури *Се que ј ai souffert (Шта сам претрпео)* коју је током 1919. године упутио тадашњим премијерима Француске и Велике Британије Жоржу Клемансоу и Девиду Лојду Џорџу, као и председнику САД Томасу Вудроу Вилсону. У наведеној брошури, Фарчић је детаљно описао поступке италијанских окупационих власти у Веле Луци, које „распуштају наше локалне власти“, „хапсе, интернирају, депортују“ и које су се, по њему, „ослањале на све оне елементе“ које су „били ослонац покојној монархији“(Аустроугарској) и то овог пута „у име Антанте“. У самој брошури, значајно место је заузело описивање услова у затворима који су, по Фарчићу, били изузетно нехигијенски: *Душеци су били трули и трепуни стеница. Никад није спроведена ниједна мера дезинфекције. Иако је спољна температура била испод нуле, затвореници су били принуђени да држе отворен прозор како се не би угушили од несносног смрада*. Као разлоге за своје хапшење, Фарчић је навео да је то била једна од мера италијанских власти са циљем заустављања „ширења пропаганде против Италије“, а да су италијанске власти намеравале да према њему примене принудне мере како би га ућуткали.

Како би избегао даљу тортуру италијанских власти, Фарчић је у фебруару 1919. године побегао из затвора и отишао у Париз, где је студирао француски језик и књижевност и историју на Сорбони где је дипломирао 1923. године, после чега се вратио у Краљевину СХС. По повратку у земљу, Фарчић је добио место професора Учитељске школе у Дубровнику где је радио до 1930. године; готово истовремено се посветио посветио писању поезије коју је објављивао у часописима попут Југословенске жене, Илустрованих новости, Новог доба, Гласа, Југословенског освита, Српског књижевног гласника и другим часописима и листовима.

Упркос својој југословенској оријентацији, Фарчић је због неслагања са властима у периоду између 1930. и 1941. године био на служби у другим градовима и то у Никшићу, Дубровнику, Шибенику, Београду, Призрену (у периоду између 1935. и 1937. године је био директор тамошње гимназије) и Сарајеву. После избијања Другог светског рата у Југославији 1941. године, постављен је на место директора

1 Према Софији Божић, Фарчић се под именом Антун потписивао све до 1933. године, када је почео да на крају песме „Вис“ која је написана у част освећења српске заставе наведен као Антон. Под тим истим именом је потписан у *Косовској народној читанци* (1940.) и Споменици гимназије у Крагујевцу, да би се после Другог светског рата у својим делима потписивао као Антоније. Пред своју смрт се потписивао у зтесманету као „Антон Фарчић, покојног Петра, професор у пензији “.(Антоније П. Фарчић, *Једна историја приморских Срба*, Београд 2023, 9, 29)

2 Његов отац Петар Антунов Фарчић (1864–1937) био је заступник Вела Луке у општини Блато, после оснивања Општине Веле Лука 1898. године њен први секретар, у два маха и њен управитељ (1921, 1932–1933), учествовао је у раду бројних културних друштва попут Хрватског напретка и Соколског друштва. Био је члан неколико странака попут Правашке и Народне радикалне странке, да би касније био један од оснивача Југословенске националне странке. (А. П. Фарчић, *нав.дело*, 9–10)

Прве мушке гимназије у Крагујевцу на чијем се челу налазио до септембра 1941. године када је пензионисан. После завршетка рата, враћен је у наставу као „професор без часова“ у Мушкој реалној гимназији Милош Велики у Крагујевцу где је остао до завршетка школске 1944/45 године када је поново пензионисан. Последње године живота провео је у Београду где је умро 21. априла 1975. године.

Када говоримо о стваралаштву Антонија Фарчића, његов свеукупни рад можемо да поделимо у два раздобља. Прво раздобље се тиче његовог књижевног стваралаштва коме је био посвећен од најранијих дана до његове смрти, док је друго раздобље било карактеристично по његовом историографском раду, на коме је радио од почетка педесетих година 20. века до своје смрти.

Прво раздобље Фарчићевог стваралаштва везано је за писање поезије коју је објављивана у бројним часописима попут Српског гласа, Календару Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“, Просвјете у Сарајеву, Антологији лирских песама и Југословенском расвиту. Теме његових песама су биле песме различитих жанрова попут шаљивих, љубавних, родољубивих, песама верског садржаја, хуморески итд. Прву песму *Пошушница* објавио је 1909. године, да би десет година касније објавио прву прву збирку песама *Стихови 1913-1919.* у којој су се налазиле песме локалног карактера, песме у којима је описивао затворске дане за време Првог светског рата, али и песме које је посветио важним личностима попут Анте Тресић Павчића или Ива Војиновића коме је посветио песме *Над одром Ива Војиновића* и *Лашад*.

Другу збирку *Песме* је објавио 1934. године. По мишљењу Злате Бојовић, друга збирка песама је „била одраз његовог (Фарчићевог) напросвећенијег бављења поезијом, коју је схватао као „моћан лични глас у деценији у којој је објавио у часописима чак тридесетак песама (од којих су неке прештампаване)“. У односу на прву збирку, у наведеној збирци су јасније приказана ауторова лична, политичка, верска и национална опредељења, о чему сведоче бројне песме посвећене његовим не само пријатељима и истомишљеницима попут Јована Дучића, већ и песме посвећене Србији и Српској православној цркви.

Поред писања поезије, Антоније П. Фарчић се бавио и писањем драма. Накнадним истраживањима доказано је да су иза њега остале три необјављене драме: *Браћа Црномири*, *Турци под Корчулом* и *Чудеса Свете Манде*. Посебно је значајна била драма *Турци под Корчулом*[3], која се односила на турску опсаду Корчуле 1571. године. Та драма је значајна због тога што је тај догађај, по мишљењу Злате Бојовић, био „снажан одзив једном од најдраматичнијих, судбоносних, преломних тренутака у историји Корчуле, у коме је по људској и епској правди, снагом родољубља и вере побеђен много јачи непријатељ, одбрањена опседнута Корчула и спасени слобода и част народа“.

У току међуратног периода, аутор се бавио преводом бројних француских, италијанских, руских и немачких књижевних дела попут *Мајских ноћи* Алфреда де Мисеа, *У једној алеји* Жерара де Нервала, *Вукове смрти* Алфреда де Виньиа, *Песник и ја о жени* Гијома Аполинара и Дантеовог *Пакла*, као и писањем чланака о разним писцима попут Шарла Бодлера.

После одласка у пензију 1945. године, почело је друга фаза стваралачког рада Антонија Фарчића које се огледало у писању научних радова из области старе српске средњевековне историје,посебно тема које су се односиле на

3 Основу драме *Турци под Корчулом* чини хроника *Одбрана Корчуле* архиђакона Антуна Розановића у којој су описани бројни догађаји од турске опсаде Корчуле од стране Улуза Алије, попут одбране Корчуле у којој је сам архиђакон учествовао заједно са осталим становништвом, као и ондашњи значајни савременици, детаљи из црквеног и народног живота, градски локалитети итд. Сама Фарчићева драма је доследно пратила Розвановићев опис, док је сваки чин одсликавало суштину садржаја порука наведене драме(I чин – *Бијеле вране*, II чин – *Паника у Корчули*, III чин – *Кнез кукавица*, IV чин – *Битка и чудо* и V чин – *Побједа*). Сама драма је написана 1968. године, три године пре обележавања четири стоте годишњице одбране Корчуле од Турака и остала је сачувана у ауторовој заоставштини, док је 1970. објављен само један мали фрагмент, део тећег чина наведеног дела. (А.П.Фарчић, *нав.дело*, 413 – 416)

период постојања старих српских држава дуж Јадранског мора. Захваљујући коришћењу одговарајућих извора и литературе, Фарчићеви научни радови су, по мишљењу Софије Божић, били „научно утемељени, озбиљни, разложни и убедљиви“, док је по мишљењу Злате Бојовић, Фарчић био човек који се „посвећено бавио историјом“, који је „претежно писао о старој српској историји, о недоумицама и осетљивим политичким темама“. Написао је бројне чланке и расправе попут „Срби и поморство“, „Велеиздаја у Цавтату“, „Како је било име сину неретљанског војводе Русина“, „Maronia i Mariani“, „О постанку краљевске власти код приморских Срба“, „Граница Крајине и границе између Порфирогенитове Србије и Хрватске“, „Река Сава као северна граница Босанске крајине“, „Да ли је постојао краљ Томислав, „Омишани“, „Херцеговина у средњем веку“ и бројне друге радове које је објављивао у различитим часописима и зборницима. У току писања научних чланака, аутор се ослањао на научне радове историчара Ферда Шишића, Фрање Рачког, Николе Радојичића, Владимира Ћоровића, Георгија Острогорског, као и на бројне византијске и западне изворе, због чега су Фарчићеве научне анализе биле „научно утемељене, озбиљне, разложне и убедљиве“.

Један од радова којим је Фарчић привукао пажњу дела јавности јесте фељтон „Срби и поморство – Од најстаријих времена до Првог светског рата“, који је објављен у листу *Рейублика* у фебруару 1953. године. У поднаслову чланка „Историјски преглед од најстаријих времена до Првог светског рата“, Фарчић је желео да докаже да су „све значајније приморске манифестације словенског елемента на Јадранском мору биле дело приморских Срба“, чиме је на тај начин одбацио бројне тезе о Србима као „континенталном народу“ и као народу „који никада нису били морепловци“ и који „немају смисла за бродарство“. Међу „првим српским слободним државама“ аутор је навео Неретву, Захумље и Дукљу, од којих се посебно издвајала Неретва као држава која је била позната по „поморској афирмацији јадранских Словена у историји“, која је “испуњавала јадранско морепловство кроз два века“, али и по нападима на бројне лађе, који су у млетачким изворима били наведени као ars piratica.[4] На тај начин су, по аутору, Неретљани „господарили Јадраном за читава два стољећа“.

У свом раду, аутор се осврнуо и на историју Дубровника и Боке Которске које је означио као два центра српског поморства „после нестајања неретљанског гусарства“. За аутора је Бока Которска увек била „велико поморске тржиште српске државе“ не само због њихових поморских и трговачких активности, већ и због трговачких кућа које су оснивали у Цариграду, Смирни, Александрији, Коринту, градовима јужне Русије и Трсту, да би се у 19.веку упустили у пловидбе преко Атлантика и Пацифика. Међу осталим значајним активностима Бокеља, аутор је навео њихову помоћ Царској Русији у борби против Османског царства и Шведске у 18. веку, посебно у бици код Змијских острва 1788. године када је Русија победила Османско царство.

Дотакавши се теме Дубровника, аутор је утврдио да Дубровник „био држава са хиљадугодишњом традицијом“ која је располагала великом морнарицом и да су они, захваљујући таквом положају задрже свој статус као једног од водећих поморских градова путем оснивања различитих поморских и паробродских друштава, нарочито у 19. веку.

На крају фељтона, аутор се дотакао старе српске идеје о изласку на море, која је, по њему, почела још 1835. године када је трговачким бродовима Кнежевине Србије,на основу фермана Велике порте, дозвољено истицање државне заставу Кнежевине Србије за време пловидбе Дунавом и Црним морем, чиме је Кнежевина Србија, по аутору, добила „привилегије у односу на остале европске земље“. Седамдесет и три године касније, 1908. године, наведена идеја је од стране Краљевине Србије била постављена

4 Поред Неретљана, по гусарској традицији су били познати и Омишани у периоду од 12. до 14. века, али сењски ускоци који су били у служби Светог римског царства од 1537. до 1615. године. (А.П. Фарчић, *нав. дело*, 55)

као међународно питање, док је излазак Краљевине Србије на море после победа у балканским ратовима и Првом светском рату, аутор означио као последице остварења „вековне тежње српског народа о изласку на море“.

У чему је значај фељтона „Срби и поморство“? Ако би смо прихватили тезе појединих историчара и историчара књижевности, сам фељтон је био посебан по томе што је својим садржајем одступао од тадашњих ставова о „великосрпској хегемонији“ и „издаји и колаборацији српског грађанства“ за време Другог светског рата на основу којих је један (српски) народ означен као главни кривац за пропаст Краљевине Југославије.

Због свог фељтона, аутор је наишао на прве нападе који су долазили од стране стране ученика Класичне гимназије у Сплиту и Клуба студената археологије Загребачког свеучилишта који су своје незадовољство изнели у листу „Слободна Далмација“. Први су Фарчићев чланак окарактерисали као чланак који је прожет „шовинистичким чињеницама, изнесеним на тако безочан начин, да дјелују увредљиво како за Хрвате тако и Црногорце, пошто игнорирају њихову крваву борбу за очување дијела наше обале“, док су загребачки студенти износили бројне противаргументе којим су покушали да се обрачунају са ауторовим гледиштима на историју српског народа, оптужујући га за распиривање шовинизма и хрватске поморске традиције и за рушење братства и јединства између хрватског и српског народима. У нападима на Фарчића се придружио и поморски капетан Мато М. Ковачевић, унук поморског капетана Антона Ковачевића, који је изнео другачије биографске податке о свом деди, тврдивши да је он пореклом био из старе хрватске породице.

У свом „Одговору на 11 тачака Клуба студената археологије Загребачког свеучилишта“, који је датиран 24. априла 1953. године и који је остао сачуван захваљујући Стевану Роцу, аутор се држао својих ранијих ставова попут оних да су Неретљани, Захумљани и Дукљани „одувек били Срби“, да Дукља „никада није била део Црвене Хрватске“, да Дубровник „није имао никакве везе са Хрватском“ све до смрти градоначелника Франца Гондоле 1899. године, када је Дубровник прешао у руке Хрвата „који су били досељени од стране аустријских власти и других чиновника“ и да је Бока Которска одувек имала „српски карактер“ о чему сведоче не само одлука скупштине у Прчњу када су се Бокељи изјаснили као припадници „славјаносрпске народности“, већ и називи бокељских бродова попут „Милош Обилић“, „Србија“ и „Мајка Славија“. На крају свог „Одговора“ аутор је у потпуности одбацио тезу својих критичара о „експазионистичкој тежњи“ српског народа о изласку на море, нагласивши да би тежња српског народа „за уједињењем са братским хрватским и црногорским народом слабо користила да није било Првог светског рата“.

У првом делу књиге „О државама приморских Срба“, приказан је историјски преглед српских приморских краљевина од времена Михајла Вишевића до Михајла Другог Војислављевића. На основу својих гледишта, која су се заснивала на анализама изсторијских извора попут јужно – италијанских анала, Барског родослова, хронике Јована Ђакона и других извора, аутор је утврдио да је први српски краљ био кнез Захумља Михајло Вишевић (912 – 976) који је успео да око Захумља обједни све српске приморске државе попут Травуније са Конавлима, Дукље и Неретве. За краља се прогласио између 917. и 926. године захваљујући подршци бугарског цара Симеона, чији је био вазал и на том месту је био до своје смрти 976. године.

Развијајући даље своја запажања, аутор је у својим радовима покушавао да употпуни слику ране српске средњевековне историје на начин за који је веровао да је у складу са одговарајућим изворима и литературом. Према том прегледу, краљ Михајло је имао синове Стефана, Драгомира, Петра и вероватно још једног сина чији је идентитет у науци остао непознат до данас. После смрти краља Михајла територија његове краљевине је подељена између његових синова тако да је Стефан владао у Неретви, Драгомир у Захумљу, а Петар у Дукљи са Травунијом. Према аутору, наведена подела је била у складу са тадашњим средњевековним обичајима по који-

ма су владареви синови после краљеве смрти поделили државу на тај начин да је свако од њих владао у својим удеоним областима било самостално или путем признавања врховне власти настаријег братана.

Међутим, како је после поделе некадашње државе краља Михајла дошло до њеног слабљења, она је постала предмет напада од стране бугарског цара Самуила, који је између 986. и 990. године освојио све српске приморске земље изузев Неретве, да би се касније измирио са српским владарима тако што им је вратио њихове пређашње територије. На тај начин су на приморју, по аутору,настале две српске краљевине – на северу је постојала мања држава која је била наследница некадашње Неретве, док је на југу постојала већа држава која је обухватала територије Дукље, Травуније, Захумља, Рашке, Босне и град Драч на челу са краљем Јованом Владимиром.

Тај период је трајао све до погибије краљева Драгомира и Владимира , када је успостављена византијске хегомоније на територији бивше краљевине. По успостављању нове власти извршена је реогранизација некадашње краљевине по којој су српске приморске земље постале обичне архонтије на чијем челу су били владари одани Византији. Када говоримо о именима тадашњих владара, готово да није било ниједног владара изузев принцепса Људовита који се одупирао било каквим могућим потезима који би довели у питање ауторитет Византије.

Тај период је завршен појавом Стефана Војислава, потомка захумског краља Михајла, кога је аутор означио не само као „најизразитијег поборника антивизантијског расположења“, већ и као једног од „најмоћнијих и најзнаменитијих српских владара“ који је успео да обезбеди првенство Дукље на тај начин што је успео да Травунију и Захумље укључи у састав своје државе.

Говорећи о периоду владавине краља Михајла Другог Војислављевића (1053 – 1081), аутор га је описао „најумешнијег и најзначајнијег српског владара у 11. веку“ и као „ вештог и мудрог државника, који је знао прилагођавати се приликама, а нарочито је био успешан у сналажењу са Византијом у погледу очувања својих тековина и интегритета своје државе“. У његове значајне унутрашњополитичке успехе, аутор је наводио освајање власти у Рашкој[5] и Босни где је за владара поставио сина Петрислава, док је за бугарског цара поставио сина Бодина, који је безуспешно ратовао са Византијом после чега је пао у њихово ропство, да би се после тога вратио и постао очев савладар у Дукљи. Бодинов избор за цара, аутор је нагласио као значајан догађај у историји Јужних Словена „јер су њиме обновљене српско – бугарске везе“ које су успостављене у време српског краља Михајла Вишевића и бугарског цара Симеона.

Поред унутрашњополитичке сналажљивости, аутор је владару Дукље признао и спољнополитичку сналажљивост, нарочито после избијања новог рата у Византији 1077. године када је успоставио везу са папом Георгијем (Гргуром) VII који је желео да постане „врховни суверен свих хришћанских владара“. По аутору, дукљански краљ је признао наведеног римског папу као врховног поглавара хришћанске цркве, док је заузврат црква своју ранију црквену хијерархију, православне обреде и установе на матерњем језику задржала, чиме је на тај начин извршено унијаћење српске цркве.

Говорећи о односу папе Гргура VII и краља Михајла Другог Војислављевића, аутор је критиковао тезе ондашњих југословенских историчара да је краљ Михајло био први дукљански краљ који је „добио признање краљевске части“ од стране папе Гргура VII у јануару 1078. године. На основу анализе писма папе Гргура VII из јануара 1078. године, аутор је доказао следеће: да само писмо не садржи никакав податак о томе да је римски папа послао знаке краљевског достојанства дукљанском владару,

5 У једном од својих радова, аутор се бавио пореклом националног имена Срба. Говорећи о Рашкој као „колевци српске средњевековне државе “, аутор је дошао до закључка да порекло општенационалног имена Срба долази из прапостојбине реке Висле, док је највећи део Рашке био у саставу Бугарске све до пропасти Самуилове државе да би касније под жупанима Вуканом, Урошем I и Урошем II била у саставу Дукље док је за време Немањића постала „центар српске државе“. (А.П.Фарчић, *нав. дело*, 350 – 351)

да се писмо односило на папино посредовање у решавању спора Сплитске и Дубровачке надбискупије око епископија у Босни и Захумљу и да се у коначном, то писмо односило на давање „инсигнија надбискупске части, вексилум и палија“ дубровачком надбискупу на основу прописа о инвеститури.

Говорећи о Барском родослову[6], аутор је наведени извор уважавао не само као „добар историјски извор за унутрашњи живот дукљанско – српске државе него донекле и за њене политичке догађаје“, већ и због података о тадашњем државном и друштвеном уређењу у државама приморских Срба. Упркос томе, аутор је наводио и бројне мане тог дела у које су спадале: тенденциозност (због тежњи анонимног барског летописца да датум оснивања Барске надбискупије премести у далеку прошлост како би умањио значај Дубровачке надбискупије), легендарност (због „опште интонације и заобилазних дезинформација, као и другим квалитетима своје садржине“) и анахронизам (због „пребацивања догађаја у далека времена“ и непрецизних хронолошких података). Посебан проблем су били покушај идентификације имена српских владара који су били посматрани од стране аутора као нека врста „Сизифовог посла“, јер је сам извор био „ потпуно побркан и декорисан немогућим и фантастичним краљевским именима“.

У другом делу књиге, аутор је приказао историју неретљанске државе од најранијих дана до 1138. године са намером да се обрачуна са погрешним тумачењима која су, по њему, постојала у вези историје једне од српских приморских држава. По аутору, први податак о постојању неретљанске државе датира из деветог века, када је у „Млетке дошао посланик Словена са неретљанских острва и склопио мир са млетачким дуждем Јованом Патрицијаком који није дуго трајао“.

Описујући систем власти у Неретви, аутор је навео да се на челу неретљанске државе налазио краљ коме су били подређени жупани и гувернери и да је имала одговарајућу црквену хијерархијудок је по географском принципу територија Неретве била подељена на континентални и острвски део. Континентални део је обухватао простор између Цетине и Неретве са три жупаније Мокро, Растока и Дувно, док је острвски део, према ауторовим сазнањима обухватао острва Брач, Хвар, Корчулу, Мљет, Вис са Бишевом, Сушац, Ластово, Тремити, Палагружа и вероватно део полуострва Пељешац без Стона. Острвски део неретљанске државе је имало посебан назив Маронија, док је за становништво коришћено име Морјани.

Кроз своје научне радове, аутор је описао успон и пад Неретве за време четворице краљева, од Мислава до Славца. Говорећи о периоду владавине краља Мислава (839 – 889), аутор је наведен период описао као доба у коме су се Неретљани борили против Млетачке републике,Франачког царства и Лангобарда који су имали претензије на север Јадрана. Као другог неретљанског краља, аутор је навео краља Беригоја о коме је пронашао податак на основу Бишевске повеље Светоме Силвестру на острву Бишеву из јуна 1050. године, где је наведен као покровитељ и заштитник поменуте цркве.

Бавећи се пореклом првог неретљанског краља у расправи „Муислав и Луидит“, аутор је тезе појединих хрватских историчара који су покушали да његово име поистовете са хрватским кнезом Миславу оценио као фалсификат, јер су, по њему, „такозване хрватске повеље кнеза Трпимира и Мунцимира“ као извори на основу којих су хрватски историчари дошли тог дог закључка, биле састављене на основу преузетих података из Салонитанске историје Томе Архиђакона.

Приликом писања приказа, морамо да поставимо следеће питање: ако се зна да је Бе-

6 Аутор је одбацио саму тезу о другом називу Барског родослова Летопис попа Дукљанина јер се, по аутору, сам спис „не сме називати „Летописом“ или „Хроника“ из простог разлога што се у читавом тексту у самом тексту не наводи нигде никакав датум, ни једна изриком означена година“. Исто тако аутор је одбацио и име „Дукљанин“ у самом делу, јер се сам назив дела односио на назив града за чије је становништво наведено дело било написано. Посебно је напоменуо да се српска приморска држава никада није ни називала Дукљом него Краљевством Словена, као што се „ни град Бар није називао Дукљом “, па је стога по аутору, „анонимни барски свештеник није био Дукљанин, него прави Баранин.“ (А.П. Фарчић, *нав.дело*, 164)

ригој био други неретљански краљ, шта се дешавало са неретљанском државом од смрти краља Мислава 889. године до периода краља Беригоја? Одговор на то питање нам дају следећи ауторови радови - „Краљевина Приморских Срба (историјски преглед)“, „Питање наследства и деоба приморске српске краљевине – Краљ Стефан, Краљ Јован Владимир“ и „Провала цара Самуила и његове последице“. На основу наведених радова, могло би да се закључи да је Неретва постала део захумске државне заједнице краља Михајла у 10. после пропасти владара загорске Србије Петра Гојниковића и да је била њен део до Самулових напада (986 – 990), када се уз помоћ Византије и Дубровника одвојила из захумске државне заједнице. За краља је постављен про византијски краљ византијски Сурија који се на том месту налазио на власти до 1000. године када га је уз помоћ Византије са власти збацио његов млађи брат да би се на власт поново вратио уз помоћ Млечана и Дубровчана . После Суриње, на власт у Неретви је дошао његов син Стефан Суријић кога је касније наследио краљ Беригој.

Период владавине трећег неретљанског краља Криваља (1057 – 1090) аутор је окарактерисао као период константних сукоба Неретљана са Млечанима, како због њихових гусарских напада на млетачке лађе, тако и због њихове подршке норманским освајањима све до краја 1075. године када су од стране млетачког дужда Доминика Селве били приморани да прихвате обавезе по којима „нико од њихових грађана, ни сам по својој вољи, ни на чији подстрек, неће више усудити да у Далмацију доводи Нормане“. Поред сукоба са Млечанима, период краља Криваља је био познат рату са Дубровчанима 1081. године, када су по налогу из Византије напали Дубровчане због њихове подршке норманским освајањима.

О периоду последњег неретљанског краља Славца (око 1090 – прва половина 12. века), није остављено много података изузев у појединим изворима попут Супетарског картулара, картулару манастира Светог Петра и епископској були папе Паскала Другог из 1102. године.

Поред описивања периода владавине неретљанских краљева, аутор се потрудио да читаоцима расветли још неке појединости из периода постојања неретљанске државе попут приказивања појединих личности из краљевог окружења као што су гувернери, жупани или чланови владарске породице. Држећи се својих уверења, аутор је потпуно одбацивао тезе о војводама Јакову и Русину као „владарима Неретве“, да би своје проучавање историје неретљанске државе завршио радом о Петриславу, сину неретљанског војводе Русина, брата краља Славца, за кога је одбацио могућност да је он био хрватски краљ Петар који је погинуо у борби против мађарског краља Коломана.

Посебан рад аутор је посветио Епитафу краљице Јелене, натпису на латинском језику који је откривен од стране далматинског археолога дон Фране Булића приликом ископавања рушевина цркве Свете Марије у августу 1898. године. На основу реконструкције наведеног натписа, део хрватских историчара је дошао до закључка да је краљица Јелена била супруга хрватског краља Крешимира Другог старијег и мајка Држислава, док је аутор, на основу тог натписа и Книнских плоча, закључио да је краљица Јелена била заправо супруга захумског краља Михајла Вишевића, полазећи од чињенице да је краљ Михаило „држао целу јадранску обалу јужно од Сплита“ и који је, за време сукоба у Хрватској, у састав своје државе укључио и део њене територије „пре свега солински део“. На основу наведених закључака, аутор је тврдњу хрватских историчара о Јелени као хрватској краљици одбацио као потпуну „произвољну комбинацију“ која, по њему, није „имала никакво утемељење у изворима“.

У посебној расправи *Омишани*[7], аутор је

7 Сам рад *Омишани* је сачуван као аутограф који је написан ћириличном писмом почетком педесетих година 20.века. Сам текст је некомплетан, пун преправки, прецртавања и одбацивања неких делова текста, па на основу тога можемо да закључимо да сам аутор није био задовољан садржајем написаног текста, те је текст стално мењао, поправљавао и дотеривао текст. Накнадно су извршене друге интервенције попут растављања одређених речи и писање малих и великих слова. Сам рад је сачуван захваљујући Милету Станићу, архивском саветнику Архива САНУ у пензији. (А.П.Фарчић, *нав. дело*, 344-345)

проучавао период Омишке кнежевине која је посматрана као наследница неретљанске државе која је већим делом пала под угарску власт 1138. године. У почетку су држављани бивше неретљанске краљевине признавали власт угарког краља, док је сам Омиш био једно време седиште угарског гувернера области Рама. Ипак, после смрти угарског краља Гезе Другог 1141. године, поједина острва су се издвојила из састава Угарске и то су били маронијска острва,као и Брач и Хвар (касније су формирали аутономну кнежевину под заштитом Млетачке републике), док су се Омишани одвојили тек 1166. године када је власт у том граду преузела властеоска властеоска породица Качић.

Описијући период владавине Качића наведеном кнежевином, државе, аутор је навео да су поменути владари из породице Качић носили титулу кнеза и да је наведена држава имала јаку морнарицу, док је у географском смислу обухватала подручје града Омиша са најближом околином и планинском жупом Пољицом са приморјем и територију читаве Крајине, у неком периоду и острва Хвар и Брач. Током свог постојања, Омишка кнежевина је повремена признавала власт других држава попут Византије (1166 – 1180), захумског кнеза Мирослава Завидовића (1172 – 1199), Угарске (1225 – 1239), док су се у борби против млетачких и угарских претензија, борили заједно са другим другим државама ради сопствене заштите.

Као други вид заштите, Омишани су наставили неретљанску „гусарску“ традицију путем напада на разне путничке и трговачке бродове због чега су били на лошем гласу и на мети других држава попут Млетачке републике и Угарске. Први такав случај се догодио 1225. године када је њихова територија освојена од стране Угарске и када су постали аутономна кнежевину која је једно време признавала власт угарског краља, док је у верском смислу била потчињена Сплитској надбискупији.

По аутору, други велики напад на Омишане десио се током 1278. године, када су се Омишани суочили са млетачком опсадом после које су Млечани 1280. године заузели наведени град. После три године, Омиш се поново нашао под влашћу Качића, да би 1287. године коначно пали под власт хрватске породице Шубић 1287. године. На тај начин је окончана власт породице Качић, који су по аутору највероватније били исељени у Славонију или убијени од стране нових власти.

Упркос њиховим нападима на туђе бродове, у појединим случајевима су Омишани били спремни да дозволе слободне пловидбе другим бродовима близу њихове територије уз обећања попут оних да „неће нападати туђе лађе“, да ће „поштовати неповредивост туђих лађа“ као и да ће „нападати лађе само својих непријатеља“ о чему сведоче бројни споразуми попут Уговора о пловидби између Которана и Омишана из 1167. године, Уговора са Млетачком републиком из 1208. године и Уговора са Дубровчанима из 1190. и 1245. године.

Говорећи о периоду владавине Шубића у Омишу (1287 – 1355), аутор је констатовао да је Шубићима је пошло за руком оно што није страним државама – да на штету „изолованих српских области, образују феудалну државу у далматинском приморју“ са „угарским аутономним краљевинама и бановинама Далмација, Хрватскоа, Славонија, Босна итд“ са Омишем као „пограничним и наследним поседом Шубића“, док је у верском смислу дошло до потпуног ширења римокатоличког утицаја путем „тоталне латинизације“. Иако су у почетку Шубићи одржавали добре односе са Млечанима, Омишани[8] су наставили са гусарским нападима на млетачке бродове, као и на њихове поседе острва Хвар и Брач, све до тренутка када се терет надокнаде штете за опљачкане млетачке бродове пренео на градове који су били гаранти Омиша. У таквим околностима, део далматинских градова је почео да отказује послушност Шубићима и почео да тражи прикључење у састав Млетачке републике ради сопствене

8 У свом делу, аутор је направио разлику Омишана који су остали у Омишу после 1287. године и Омишана који су избегли у Крајину. Према аутору и једни и други су остали склони гусарењу, с тим што су „други“ Омишани пљачкали градове и становнике градова Јужне Италије, који су били подређени напуљском краљу Карлу Другом Напуљаком, заштитнику Ђуре Шубића. (А.П.Фарчић, *нав.дело*, 339)

заштите – у периоду између 1321. и 1328. из састава Шубићеве државе су изашли Трогир, Шибеник и Сплит, док је Крајина ушла у састав Босне бана Стефана Другог Котроманића.

За време освајања српског цара Стефана Уроша IV Душана Немањића током 1354. године, читава територија Захумља и Приморја, као и градови Клис, Скрадин и Омиш на чијем челу се налазила царева полусестра Јелена Шубић су ушли у састав Српског Царства, у чијем саставу су били до 1355. године када је територија Захумља поново освојена од стране босанског бана Стефана Тврткa I Котроманића, док је готово читава територија Шубића потпала под власт угарског Лајоша чиме је у потпуности престала владавина Шубића на том простору. Свој научни рад о Омишанима, аутор је закључио описивањем судбине града Омиша који је био под влашћу различитих владара од 1355. године и надаље – Угарске (1355 – 1387), Краљевине Босне (1387 – 1408) војводе Хрвоја Вукчића (1408 – 1415) под влашћу босанског великаша цетинског кнеза Иваниша Нелипчића, хрватског бана Матка Таловца, херцега Стефана Вукчића Косаче (1440 – 1444) и Млетачке републике (1444 – 1797).

Поред проучавања историје старих српских приморских краљевина, аутор се у својим расправама се упустио у проучавање историје Босне и њене северне границе Босанске крајине. У расправама у којима се бавио питањима Босне и Доњих крајева (територија Босанске крајине), аутор је приказао да је Босна била у саставу средњевековне Србије до краја 12.века, док су Доњи крајеви били северна „погранична земља“ такође у саставу тадашње Србије. У 12.веку, Босна је формално постала бановина, док је у црквеном погледу, Босна примила хришћанство за време христијанизације српског народа у време византијског цара Василија Првог Македонца у 9. веку.

Говорећи о реци Сави као о северној граници архонтије Србије, аутор је указао на чињеницу да је та река имала велики значај за српски народ јер их је „са својим јужним притокама зацело привлачила и задржавала неодољивом снагом, не само због своје плодне земље и због могућности и транспорта, него и због својих одбрамбених позиција“. Поред тога, наведена река је, по аутору, увек представљала границу између двеју цивилизација, најпре као „гранична линија између Византије и Германије у саставу империје Карла Великог“, затим као гранична река између Угарске и архонтије Србије, као и гранична линија између двеју бискупија: Калочко – бачке надбискупије и Дубровачке митрополије.

У својим научним радовима аутор је значајно место посветио проучавању историје средњевековне Хрватске. Позивајући се на радове ондашњих средњевековних историчара, аутор је одбацио постојање Посавске Хрватске као „измишљени литерарни назив новијих хрватских писаца“. Као противаргументацију тој тези аутор је изнео тврдњу да је средњевековна Хрватска била приморска земља која је на „северу допирала до Капеле и Гвозда, односно од реке Раше у Истрији до Цетине код Сплита“, док се северно од Саве налазила угарска провинција Славонија која је „увек била одвојена од Хрватске“. Што се тиче државног уређења средњевековне Хрватске, она је, по аутору, била „обласна заједница“ која је била подељена на четрнаест жупанија којима су управљали банови и архонти (архонти су владали у једанаест жупанија, док су банови владали у три северне жупаније – Лика, Крбава и Гатска), док се на челу средњевековне Хрватске налазио велики војвода. Као врховне владаре средњевековне Хрватске, аутор је навео четворицу њих: Трпимира, Красимира, Мирослава и Прибину.

У својим радовима Антоније Фарчић није оспоравао само постојање Посавске Хрватске, већ и личност краља Томислава кога је посматрао као измишљену личност, јер се његово име, по аутору, „није помињало ни у једном релевантном извору било писаном, било материјалном“, док је акте сплитских сабора из 925. и 928. године и научну аргументацију Фрање Рачког у вези средњевековне Хрватске које су, по њему, прихватили српски и хрватски историчари, оценио као „фалсификате“ и као „унапред смишљену конструкцију“ како би се под-

ржала идеја о хрватском државном праву, која је била „заснована на идеји о хиљадугодишњој хрватској државности“. Поред тога, одбацио је теорију о „хрватским Доњим крајевима“ као покушај појединих историчара да ту територију преместе на подручје средњевековне Хрватске.

Као још један доказ тенденције појединих историчара да фалсификују историјске чињенице које нису биле у складу са њиховим политичким идејама, аутор је навео пример књиге *Дубровачке слике и прилике* аутора Јосипа Берсе[9], која је објавила Матица Хрватска 1941. године. Кроз приказ наведеног дела, аутор је упозорио на фалсификаторске намере издавача, који је „убацивао, избацивао и мењао садржај појединих речи и реченица са намером да негира српско обележје Дубровника“ и омогући „његово укључивање у хрватски национални корпус“, што је аутора навело на закључак да је наведена књига стављена у „службу шовинизма и националне мегаломаније у време постојања НДХ“. Као још један од примера фалсифаката, аутор је навео покушаје издавача да поједине књижевнике попут Петра Прерадовића представе као „хрватске књижевнике“.

На крају рада, могли би да се донекле сложимо са тезом др Софије Божић да су радови Антонија П. Фарчића показали да је реч о „врсном стручњаку, одличном познаваоцу тема и проблема“ који је „помно проучавао остатке прошлости и био у току са ликовима савремене историографије“. Иако смо на почетку рада навели да је његово име није познато широј јавности до почетка ове деценије, ипак је његово име било познато делу научне јавности у Црној Гори – његови радови су су објављени у цетињским[10] и титоградским (подгоричким) *Историјским записима*[11] чиме је на тај начин његово име ушло у бројне зборнике о историографији Југославије. Мада неке његове тезе које је износио у научним радовима могу од стране појединих домаћих и страних историчара да буду означене као „контроверзне“ или као тезе које су „упитне историографске вредности“[12], значај његовог научног и друштвеног ангажмана је у томе што се кроз писање научних радова борио за слободу научног стваралаштва које би се ослободило било каквог државног, политичког или друге врсте притисака. Поред тога, ова књига може да помогне колегама историчарима који се баве историјом Срба у средњем веку у погледу писања нових радова у вези историје приморских Срба, било да је реч о њиховој политичкој, друштвеној, културној или привредној историји или у погледу допуне претходних знања из историје српског народа у раном средњем веку.

9 Јосип Берса (17.1.1862 – 5.12.1932) Истакнути задарски књижевник, археолог и културни радник.Основну школу и класичну гимназију завршио је у Задру, док је у Чешкој једно време студирао медицину. Био је запослен као конзерватор у Археолошком музеју у Загребу где је радио као конзерватор све до пензионисања 1927. године, Био је познат по писању поезије и прозе, од којих су међу најпознатијима *Пјесме* (1891) и приповетка *С мора и приморја* (1896). Поред наведених књижевних дела, Јосип Берса је објављивао радове у бројним часописима попут Стражилово, Вук, Зора, Смотра, Босанска вила, Летопис Матице српске, Глас Црногораца итд. Проучавањем његовог књижевног дела *Дубровачке слике и прилике* се у посебном раду бавила Јелена С. Младеновић која је објавила текстолошку анализу наведене књиге у Зборнику радова Филозофског факултета у Нишу 2014. године.(А.П. Фарчић, *нав.дело*, 404; Bersa Josip, Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. (https://hbl.lzmk.hr/clanak/bersa-josip)

10 Вид. у: Васо Јововић, Библиографија „Записа“ и „Историјских записа“ 1927 – 1967, 445 (https://istorijskizapisi.me/wp-content/uploads/2021/11/JOVOVIC-Bibliografija-Zapisa-i-Istorijskih-zapisa.pdf)

11 Вид. у: Антоније П.Фарчић, О постанску краљевске власти код приморских Срба у: Историјски записи – Орган Историјског института и Друштва историчара СРЦГ, књига XXII, свеска 3., година XVIII, Титоград 1965., 405 – 428 (https://istorijskizapisi.me/wp-content/uploads/2021/11/FARCIC-O-postanku-kraljevske-vlasti-kod-primorskih-Srba.pdf)

12 У свом приказу књиге, хрватски историчар др Франко Мирошевић је упутио низ критика на рачун Фарчићеве књиге. По његовом мишљењу, Фарчићева књига о историји приморских Срба објављена је са „мисијом и предумишљајем “где су у „фокусу српско национално питање, питање српских граница те жеља да се и „Приморје“ укључи у њих “. Поред тога, Мирошевић је Фарчићеву књигу окарактерисао као књигу која, по њему, представља „некритички израз данашњег одушевљења у Србији са старим, прежваканим идејама и у многочему текстова упитне хисториографске вриједности, првенствено идеолога, а и нимало историчара “. (Више у: Franko Mirošević, Antonije Farčić: Jedna istorija primorskih Srba u: *Osvrt*i, 203 – 206 (https://hrcak.srce.hr/file/479187)

А Н Д Р И Ћ Е В И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник
ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник
др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ

Редакција
ЕМИР КУСТУРИЦА
др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ
др СВЕТОЗАР РАЈАК
др ОЛЕГ РУДОЉФОВИЧ АЈРАПЕТОВ
ПЕРО СИМИЋ

Секретар редакције
Жељка Остојић

Андрићев институт
Трг Николе Тесле, Андрићград – Вишеград
Тел: 058 620 912
Факс: 058 620 918
info@andricevinstitut.org

Коректура
др Гордана Станчић

Дизајн и припрема
Белпак, Београд

Штампа
Белпак, Београд